

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות*

תקציר

מאמר זה מבקש לבדוק את השיח הציבורי, שהתקיים בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים בשאלת השתקפות הרעיון הציוני והגשמתו בקהילת יהודי סלוניקי. כדי לעמוד על הלכי-הרוח ומאוייהם של יהודי סלוניקי – נבחר כתב-העת 'איל מכביאוו', שיצא לאור כשנתון בשנים 1914-1931 – כ"מקרה-מבחן".

המחבר מנסה לבסס את הערכתו, שדפוס-ההתנהלות של ההנהגה הציונית ביחס לקהילת יהודי-סלוניקי לקה בחוסר-הבנה לעוצמת-הסכנה, שריחפה על עצם קיומה של הקהילה. כמו-כן אופייה המסורתי-מזרחי של הקהילה עמד לרועץ: האליטה השלטת בתנועה הציונית והיישובית זלזלה ב'מזרחיים' וסברה, שהסלונקאים אינם 'החומר האנושי המובחר' – מבחינת מחויבותם האידיאולוגית והחלוצית לרעיון הציוני, שלפני יבנה היישוב הלאומי בארץ. גם המאבק הפוליטי הפנים-ציוני היה בעוכרי הסלונקאים – עניין, שהשתקף היטב בחלוקת היתרי העלייה, שקיפחו את הסלונקאים, מפני שחולקו על-פי מפתח מפלגתי, שהעדיף את יהודי-גרמניה.

מילות מפתח: יהדות-סלוניקי; עלייה; התיישבות; ארץ-ישראל.

מבוא

הקהילה היהודית בסלוניקי הייתה ידועה בחשיבותה ובמרכזיותה בקרב יהדות-הבלקן והאימפריה העות'מנית, ומתוקף מעמדה זכתה בכינוי 'ירושלים של הבלקן'.¹ תולדותיה של הקהילה בהקשרים מגוונים – תועדו בספרות מחקרית ענפה, שפורסמה על אודותיה.²

* תודתי לד"ר ניצה דורי, ממכללת שאנן, על עזרתה ועצותיה המועילות.

1. ד' פריסקו, 'סאלוניקי', **החבצלת**, 5 בספטמבר 1890, עמ' 4. המחבר היה מו"ל ה'טיימפ' בקושטא, מאמרו נכתב בעקבות ביקורו בסלוניקי. אופייה היהודי של העיר מתואר במאמר בפירוט רב.
2. נציג חלק מהמחקרים: ד' בנבנשתי, **יהודי סאלוניקי בדורות האחרונים**, ירושלים תשל"ג; א' בנבסה, 'עתונים בקושטא ובסלוניקי בשירות הציונות, 1908-1914', **קשר**, 4 (1988), עמ' 21-11; ה'נ"ל, 'הפזורה היהודית הספרדית באימפריה העות'מנית במאות ה-19 בשירות הציונות

קשריהם ההדוקים של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל ולהתיישבות בה – מאפיינים את הקהילה במשך דורות רבים:

ממחצית המאה הי"ט התיישבו יהודי סלוניקי בירושלים: על-פי המפקד הראשון של מונטיפיורי (1839) היה חלקם, מכלל בתי-האב הספרדיים שבעיר – למעלה משנים-עשר אחוזים. השפעתם על המודרניזציה ועל הפרודוקטיביזציה של ירושלים במאה הי"ט הייתה ניכרת בגלל היותם יזמים, בעלי-מלאכה וסוחרים ומתוקף-השתתפותם בהקמת-השכונות החדשות מחוץ לחומות-ירושלים, כגון: אוהל-משה (1882) וימין-משה (1892). במאה העשרים היו שלושה גלי-עלייה עיקריים מסלוניקי לארץ-ישראל: 1913-1914, 1930-1939, 1946-1948.³

מחקר זה מבקש לבדוק את השיח הציבורי, שהתקיים בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים בשאלת השתקפות הרעיון הציוני והגשמתו בקהילת יהודי סלוניקי. על-מנת לברר את עמדותיהם ואת מאווייהם של אנשי הקהילה – נבחר כתב-העת 'איל מכביאו', שיצא לאור בשנים 1914-1931 – כ'מקרה-מבחן' (Case Study).

בית-הגידול של כתב-עת זה הוא קבוצה הטרוגנית של כותבים, בני גיל שונה, מרקע חברתי שונה, בעלי-השכלה שונה ובעלי-השקפות-עולם מגוונות; לכן משתמע, ש'איל מכביאו' משקף נאמנה את הפסיפס האנושי, החברתי-תרבותי, את אורח-החיים ואת הלכי-הרוח של יהודי-סלוניקי.

המחקר שלפנינו מבקש להתמקד בסוגיה: האם התמונה, שהשתקפה ב'איל מכביאו' בשאלת יחסם של יהודי-סלוניקי לתנועה הציונית ולהגשמת-ערכיה בארץ-ישראל, הייתה מדומיינת או מציאותית?

הדיון, המשתרג משאלה זו, הנו משמעותי להבהרת רמת-הציפיות, שפיתחו יהודי-סלוניקי לאפשרויות-קליטתם בארץ לפני העלייה, לדרכי-קליטתם בארץ, ולמשקל הסגולי, שהיה ל'איל מכביאו' בהפצת הרעיון הציוני והעלייה לארץ-ישראל בקרב הקהילה.

סלוניקי היהודית בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים: הרקע לצמיחתה של התודעה הלאומית הציונית

בראשית המאה העשרים שגשו חיי הקהילה היהודית בסלוניקי בכל תחומי החיים:

היהודים עסקו במסחר, במלאכת-יד, בימאות, בבנקאות ועוד. היישוב היהודי מנה יותר משבעים וחמישה אלף נפש והיווה כמעט מחצית האוכלוסייה. מכיוון ש'הימיעוט' הלא-יהודי בסלוניקי היה מפוצל לדתות שונות: מוסלמים ונוצרים, ולעמים שונים: תורכים, יוונים ובני עמים סלויים – בלט הצביון היהודי של העיר:

בשבתות ובחגים שבת המסחר, ושבת אף הנמל, שרוב עובדיו היו יהודים. רב היה מספרם של מוסדות-צדקה וחסד, עזרה הדדית ומתן בסתר, חינוך ותרבות, כגון: בית-החולים 'הירש',

וה-20 ובמדינות הירושפה, מ' אביטבול ואחרים, הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117-134; י' כרם, 'העליה השאלונית לארץ-ישראל בשנות השלושים', שורשים במזרח, ה' (2002), עמ' 181-191; המכון לחקר יהדות שאלונית, שאלונית: עיר ואם בישראל, ירושלים תשכ"ז (להלן שאלונית); מ' קאזיס, קולות משאלונית היהודית, ירושלים תש"ס; ד"א רקנטי (עורך), זכרון שאלונית: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, א-ב, תל-אביב תשל"ב-תשמ"ו.

3. א' פרץ, "לעלות, הפצתי אמא, לירושלים!", עת-מול, 208 (תש"ע), עמ' 4-7; ש' רפאל, 'ב'אמוס אה פאליסטינה: יהודי שאלונית בדרכם לארץ האבות', א' מזרחי וא' בן-דוד (עורכים), עדות - עדות לישראל, נתניה תשס"א, עמ' 325-338.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

ביקור חולים', בתי-יתומים, בית-אבות, בתי-ספר ותלמודי-תורה. בעיר היו יותר משלושים בתי-כנסת, כחמישים תלמודי-תורה וכעשר ישיבות.⁴

בשלהי המאה הי"ט ניתן להבחין בתהליכי-התמערבות, בחילון ובמגמות של מודרניזציה, שהשפיעו על הקהילות היהודיות בבלקן וביוון – בכלל, ובסלוניקי – בפרט. מערכת-החינוך בסלוניקי הייתה ממבשריה, ממחולליה וממשקפיה של המודרנה. בעיקר הייתה ניכרת תרומתה להתפתחותה ולביסוסה של התנועה הציונית בקהילה. בתחילה נוספו לתכנית-הלימודים בתלמוד-תורה מקצועות-לימוד כלליים, והוכנסו שיטות-לימוד מתקדמות. במסגרת השינויים, הוזמן ב-1911 יצחק אפשטיין על-ידי רבה הראשי של סלוניקי, הרב יעקב מאיר, לנהל את מוסד תלמוד-תורה המרכזי של העיר. אפשטיין הגיע לסלוניקי לאחר סיום לימודיו באוניברסיטת גינבה וקבלת תואר דוקטור לפדגוגיה ולספרות. המוניטין של אפשטיין כפדגוג, כבלשן, כפובליציסט וכאחד ממניחי-היסוד לחינוך העברי הלאומי בארץ-ישראל היה מפורסם, ועל בסיס מומחיותו והשקפתו הציונית הוזמן לסלוניקי. תרומתו הרבה של אפשטיין התבטאה בהשרשת הרעיון הציוני והפיכתו של מוסד "תלמוד-תורה" המרכזי בקהילת סלוניקי לבית-ספר מודרני ומתקדם, ובעיקר – למרכז של הלאומיות היהודית, שהשפיע על הקהילה כולה.⁵

חדירת המודרנה הואצה ברבע האחרון של המאה הי"ט, עם יסודם של שני בתי-ספר על-ידי הארגון 'כל ישראל חברים': האחד – לבנים, ובו מאתיים ותשעים תלמידים, ומנהלו ישראל דאנון, והשני – לבנות, ובו מאה ותשעים נערות בניהול אנה ברנשטיין. בתי-הספר של כ"ח מתוארים כמודרניים וכיעילים.⁶ בסלוניקי הוקם גם בית-ספר של חברת 'עזרה'. בתכנית-הלימודים של בתי-הספר המודרניים שולבו קורסים ללימודי המקצועות הכלליים, קורסים להכשרה מקצועית וקורסים ללימוד השפה העברית, הצרפתית ושפות אחרות. במשך הזמן התארגנו סביב בית-הספר חוגים ציוניים, שטיפחו את הגאווה הלאומית בקרב התלמידים והיו זרז להפצת הרעיונות הציוניים בקהילה.⁷

שינויים אלו הביאו לחשיפת הקהילות היהודיות בבלקן – בכלל, ובסלוניקי – בפרט, לתרבות המערב, ובעיקר – לתרבות וליצירה הספרותית הצרפתית. ניתן גם להבחין בהתפשטות מואצת של הדפוס ובהתרחבות העיתונות היהודית, שהייתה ניכרת במיוחד בסלוניקי.⁸

ללאומיות בארצות-הבלקן, ובמיוחד – למהפכת התורכים הצעירים (1908), הייתה השפעה

4. ראו: 'קהילה יהודית בשאלוניקי', **הצבאי**, 5 בנובמבר 1912: '...היהודים הינם... שלוש-פעמים יותר רבים מהבולגרים, היוונים, הסרבים והתורכים גם יחד. נאמנותם ללא סייג לתורכיה; כ' קרפאט, 'הגירת יהודים באימפריה העות'מאנית', **קתדרה**, 51 (תשמ"ט), עמ' 87-89. הוא מציין, שהשלטונות העות'מניים עודדו יהודים בעלי אזרחות עות'מנית, שהיגרו לאימפריה – בסוף המאה הי"ט – מאזורים אירופאיים, להתיישב בסלוניקי. לפיכך, גדל בסלוניקי היישוב היהודי מ-52,935 נפשות, על-פי המפקד העות'מני, שנערך ביולי 1906, ל-76,000 נפשות ב-1914; 'ל' דישון, 'סלוניקי היהודית בעיני נוסע יהודי-גרמני בראשית המאה העשרים', **פעמים**, 107 (תשס"ו), עמ' 39-40, 47-53.

5. א' בנבסה וא' רודריג, **יהודי ספרד בארצות הבלקן: במאות החמש-עשרה-העשרים**, תרגום א' ברור, ירושלים תשס"א, עמ' 40-41. על פעילותו של יצחק אפשטיין – ראו ש' לסקוב, 'אגדת ששה וארבעה', **עת-מול**, ג, 5 (1978), עמ' 19-21; ש' עוזיאל, 'אפשטיין שולח נערים מסלוניקי ללמוד בארץ', **עת-מול**, ד, 1 (1978), עמ' 19; פרץ (לעיל הערה 3); דישון (לעיל הערה 4), עמ' 57.

6. פריסקו (לעיל הערה 1).

7. א' רודריג, **חינוך, חברה והיסטוריה**, תרגום צ' זמיר, ירושלים תשנ"א, עמ' 40-45; דישון (לעיל הערה 4), עמ' 44, 46-47, 53.

8. ראו: 'רשימת הצירים שנבחרו לקונגרס השביעי', **הזמן**, 11 ביולי 1905. במאמר מתואר המאבק בין מסורת למודרנה בסלוניקי; מ"ד גאון, **העתונות בלדינו: ביבליוגרפיה**, בעריכת מ' קטן, ירושלים תשכ"ה. בספר מפורטים שלוש מאות והמישה כתבי-עת בלדינו, כשליש מהם יצאו לאור בסלוניקי; 'ל' ברטל, "'מבשר ומודיע לאיש יהודי': העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", **קתדרה**, 71 (תשנ"ד), עמ' 156-164.

מרובה על קבלת הציונות בקרב היהודים העות'מניים, ובמיוחד בקרב יהודי סלוניקי, שמילאו תפקיד חשוב, אבל הם לא הצליחו לשכנע את הממשלה התורכית של 'אחדות וקדמה' לקבל את הציונות כארגון חוקי. הארגונים הציוניים המרכזיים, שעסקו בתחיית הלאומיות היהודית בסלוניקי, היו 'קדימה', 'מכבי', 'בני-ציון', 'תיאודור הרצל', 'ביאליק' ו'מקס נורדאו'.⁹ הקבוצה הגדולה של ציוני-סלוניקי הייתה אגודת 'בני-ציון', והאגודה הפופולרית מבין האגודות הציוניות הייתה 'מכבי', שהוציאה לאור את השנתון 'איל מכביאו'.¹⁰

אחד ההיבטים החשובים של החדרת המודרנה, התחייה הלאומית והתרבותית, היה השינוי העמוק במעמד האישה היהודית בסלוניקי:

בנות, שזכו להשכלה בבתי-הספר היהודיים – השתתפו באופן ניכר יותר בפעילות האגודות הציוניות, ביחס לבנות עניות חסרות-השכלה. הבנות תרמו רבות גם בכתביה בכתבי-העת, בעלונים ובעיתונים היהודיים, וביניהם – 'איל מכביאו'. כתיבתן חיזקה את הגאווה הלאומית של כלל יהודי סלוניקי והעמיקה את תמיכתם בתנועה הציונית.¹¹

בשנת 1912 נכבשה סלוניקי על-ידי הצבא היווני. לאחר ארבע מאות שנים, שבהן חיו היהודים תחת השלטון העות'מני, שהיה נוח ליהודים – נגזר עליהם להסתגל לשלטון היווני. מצד אחד, כניסתם של היוונים לסלוניקי לוותה בתקריות אנטישמיות ובפגיעה במעמדם הכלכלי של היהודים; מצד שני, ניסו השלטונות היווניים לזכות באמונה של הקהילה היהודית – מתוקף היותה הקבוצה הדתית-האתנית הגדולה ביותר בעיר. לפיכך, התירו את פעילותן של האגודות הציוניות.¹²

הניתוק של סלוניקי מהאימפריה העות'מנית אפשר את התרחבותה של הפעילות הציונית, שנעשתה עד אז בסתר – מחשש מפני השלטונות. "התורכים הצעירים", שחששו מפני גל-לאומיות, שיעורר מהומות ברחבי האימפריה, אסרו בתוקף כל פעילות בעלת אופי לאומי, ובכללה – גם את הפעילות של האגודות הציוניות בסלוניקי.¹³

הרומן Altneuland מאת תאודור הרצל, ובלדינו: 'בייזיה נואביה טיירה' – תורגם בשנת 1914 בידי יוסף עוזיאל, ציוני פעיל, אשר שימש כתב בימוין הציוני 'איל אבינירי'. הרומן של הרצל היה מהיצירות הראשונות שתורגמו ללדינו, ופרסומו משקף את התגברות ההתעניינות ברעיון הציוני בקהילה.¹⁴

באוגוסט 1917 פרצה שרפה גדולה בסלוניקי באזור השכונות היהודיות: כחמישה-עשר אלף בתי-

9. ראו: 'טורקיה והציונות', **הצפירה**, 12 במרץ 1911, עמ' 2: 'ביום הראשון שעבר ביקר החכם באשי, ר' חיים נחום, את הוזיר הגדול... דבריו אמר הוזיר: קראתי היום את כל המאמרים שנדפסו בעיתונים של היום לרגל היכוחים ע"ד [על דבר] הציונות בפרלמנט, ולמרות אלה מהם המתנגדים להשקפתי **אני כופל עוד פעם את דברי, כי התנועה הציונית משוללת כל יסוד**...'. [ההדגשה שלי]; A. Quintana Rodríguez, **Geografía lingüística del judeoespañol: Estudio sincrónico y diacrónico**, Bern 2006, p. 508; קרפאט (לעיל הערה 4), עמ' 90-92.

10. מ' שילה, 'תוכנית לעלייה בהמון מסאלוניקי ערב מלחמת-העולם הראשונה', **פעמים**, 40 (תשמ"ט), עמ' 97 (כולל הערה 12).

11. נ' דורי, "איל מכביאו" – קווים לדמותו של שנתון ספרותי-ציוני בלדינו, שאלוניקי (1914-1931), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ז, עמ' 186-197.

12. בנבסה ורודריג (לעיל הערה 5), עמ' 143.

13. ד' בנבשתי, **משאלוניקי לירושלים: פרקי חיים**, א, ירושלים תשמ"א, עמ' 380; א' בנבסה וא' רודריג, 'הציונות ומדינת הלאום היוונית', א' גל (עורך), **הציונות לאיזוריה**, ב, ירושלים תש"ע, עמ' 13-22.

14. Quintana Rodríguez (Footnote 9), p. 517.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

האב נפגעו מן השריפה, והמונים נותרו ללא קורת-גג. בתי-הכנסת ובתי-הספר של הקהילה, ספריות פרטיות וציבוריות, מועדונים ומרכזים תרבותיים – עלו באש. יום אחרי השֶרֶפָה הוציאה ממשלת ויניזלוס צו, האוסר על הניזוקים לשקם את הריסותיהם. למעשה, נושלו היהודים מרכושם; שלושה רבעים מכלל ארבעת אלפים ומאה העסקים שעלו באש היו בבעלות יהודית.¹⁵

הצהרת-בלפור בנובמבר 1917 – הטביעה חותם עמוק על יהודי סלוניקי ושימשה זרז לפעילות ציונית ענפה, שהקיפה את כל החוגים והאגודות הציוניות בסלוניקי וביתר ערי יוון, שהתאחדו והקימו פדרציה ציונית יונית.¹⁶

הפעילות הציונית צברה תאוצה עם ייסוד תנועת 'המזרחי' בשנת 1918, על-ידי נאמני-המסורת היהודית, וביניהם – תלמידי-חכמים, מורים ואנשי-מעשה. מייסדה, רקנטי, כותב: 'במרכז המחשבה של הציונות הדתית תופסים מקום מיוחד: עם ישראל, תורתו וארצו'. במסגרת המזרחי התגבש גם הגרעין של הפעילים הרוויזיוניסטים בסלוניקי.¹⁷

המאורע המכונן בהיסטוריה של יוון בעת החדשה הוא המלחמה בין יוון לתורכיה בשנים 1919-1922. לתוצאות המלחמה הייתה השפעה מכרעת על יוון, שכן היא עיצבה מחדש את גבולותיה ושינתה שינוי מהותי את המבנה הדמוגרפי, הכלכלי והחברתי של יוון – בכלל, ושל סלוניקי – בפרט.¹⁸

בהתאם לחוזה-השלום, שעליו חתמו תורכיה ויוון בלוזאן (1923) – הוסכם על חילופי-אוכלוסין: כתוצאה ממנו בשנים 1924-1925 עזבו 348,000 מוסלמים את מקדוניה, וליוון גורשו כמיליון וחצי יוונים. מתוכם קלטה סלוניקי 117,000 מהגרים. הממשלה היוונית החליטה לגרום להלניזציה של סלוניקי. לפיכך, העניקה למהגרים היוונים זכויות מיוחדות – מתוך כוונה תחילה לדחוק את רגלי-היהודים תושבי-המקום ולהצר את צעדיהם. יהודים אמידים רבים היגרו לתורכיה, לצרפת ולארצות נוספות, ואלפי משפחות נותרו ללא מקורות פרנסה, מעטים היגרו לארץ-ישראל, וביניהם קבוצת-דייגים שהתיישבה בעכו. באותה עת הכריזה הממשלה על חוק, המכריח את תושבי סלוניקי לשבות ביום ראשון. למרות הגֵזֶרָה החדשה – לא חיללו היהודים את קדושת-השבת ושבתו יומיים בשבוע.¹⁹

עם הקמת הרפובליקה התורכית (1923) – ירדה התנועה הציונית שם למחתרת, מפני שהשלטונות אסרו על קיום כל ארגון בעל זיקה לאומית חיצונית. לעניין זה הייתה גם השפעה על הקהילה בסלוניקי, ששמרה על קשרים הדוקים עם יהודי תורכיה. למעשה, מאותה עת פעלו האגודות הציוניות בסלוניקי במנותק מאלו שבתורכיה.²⁰

בשנת 1929 התנועות הציוניות השונות בסלוניקי הוציאו לאור ארבעה-עשר עיתונים ציוניים, ובכללם – שבעה יומונים. עובדה זו משקפת את התעצמותה של הפעילות הציונית בסלוניקי.²¹

15. שאלוניקי (לעיל הערה 2), עמ' 24; דיֶשֶׁן (לעיל הערה 4), עמ' 42; בנבסה ורודריג (לעיל הערה 13), עמ' 16.

16. Quintana Rodriguez, *ibid*, p. 513.

17. בבנשתי (לעיל הערה 13), עמ' 381-382; בנבסה ורודריג (לעיל הערה 13), עמ' 28-29. בנוסף, נוסדה בסלוניקי ב-1914 אגודה ציונית סוציאליסטית, שפעלה כסניף של מפלגת 'פועלי-ציון' העולמית. על יסוד האגודות – ראו בבנשתי (שם).

18. ב' ריבלין (עורכת), **יוון (פנקס הקהילות)**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 242.

19. שאלוניקי (לעיל הערה 2), עמ' 24; ש' סרוגו, 'ממפרץ סלוניקי למפרץ עכו', **פעמים**, 123-122 (תש"ע), עמ' 22-24.

20. בנבסה, הפורה (לעיל הערה 2), עמ' 125.

21. דורי (לעיל הערה 11), עמ' 12; בנבסה ורודריג (לעיל הערה 13), עמ' 31.

בשנים 1924-1934 לובתה איבה כלפי היהודים ביוון – בכלל, ובסלוניקי – בפרט על-ידי ניקוס פארדס, עורכו הראשי של העיתון היווני 'מאקידוניה'. בראשית 1928 החל פארדס לפרסם בעיתונו את 'הפרוטוקולים של זקני ציון'. בשנת 1930 היה 'מאקידוניה' לביטאון הרשמי של ארגון לאומי קיצוני – בשם 'האיחוד הלאומי היווני' (E.E.E – Ethniki Enosis Elladas), שניהל תעמולה אנטישמית עזה נגד היהודים.²² בסלוניקי הייתה האנטישמיות של שנות השלושים כרוכה באנטי-קומוניזם. היהודים הואשמו בקומוניזם בידי יריביהם. עליית התנועות האנטישמיות חיזקה את הימין הציוני, אך, למרות זאת, לא פסק תיאורם של היהודים כקומוניסטים.²³

ב-20 ביוני 1931 האשימה הכותרת הראשית של העיתון 'מאקידוניה' את הסתדרות 'מכבי' בבגידה ביוון בשל תמיכתה, כביכול, באגודת 'קומיטג'יה' הבולגרית, שקראה לשחרור מקדוניה משלטון יוון. באווירה זו התארגנה ב-23 ביוני 1931 קבוצה של פורעים יוונים להתקפה על מועדון 'מכבי'. הפורעים תקפו את שכונת קמפבל היהודית, אשר בה התגוררו מאתיים ועשרים משפחות יהודיות, פליטי השׁרפה הגדולה של אוגוסט 1917. כתוצאה מההתקפה – עלתה כל השכונה בלהבות. משפחות איבדו את בתיהן, בית-הכנסת ובית-הספר היהודי נשרפו כליל. השוטרים לא התירו ליהודים משכונות אחרות לצאת מבתיהם ולהושיט עזרה, לא התערבו בנעשה ולא הפסיקו את הפוגרום. הקהילה היהודית לא קיבלה פיצויים על הנזקים, שנגרמו למבנים הציבוריים בימאורעות קמפבל, והשכונה הופקעה מידי היהודים. מאורעות אלה, שחתמו את שנות השלושים של המאה העשרים, הותירו את הקהילה היהודית בסלוניקי – מבודדת, מרוששת, מוכה, כשהיא חוששת מאוד מפני העתיד. אווירה קשה זו קידמה את מעמדם הדומיננטי של הציונים במוסדות הקהילה.²⁴

בשנים 1932-1934 עלו מסלוניקי לארץ-ישראל כחמישה עשר אלף נפשות. רבים יותר היגרו למערבה ולדרומה של אירופה, למצרים, לארצות-הברית ולאמריקה הלטינית.²⁵

הרקע לצמיחתו של 'איל מכביאו'

בראשית המאה העשרים הייתה פריחה לעיתונות היהודית בלדינו. כשליש מתוך שלוש מאות וחמישה עיתונים, שנכתבו בלדינו בעת הזו, יצאו לאור בסלוניקי, ומתוכם היו ארבעה-עשר עיתונים ציוניים מובהקים.²⁶

'איל מכביאו' נחשב לאחד השנתונים הספרותיים רבי-המשמעות בהפצת הרעיון הציוני בקרב יהודי סלוניקי – תוך טיפוח מחשבת-ישראל ואגב הדגשת אידאל החינוך לתרבות-הגוף והספורט. השנתון, ששמר על מסורת של כתיבת-מילים עבריות בלדינו, היה ייחודי בהפצת רעיונותיה של אגודת-'מכבי' העולמית, אגודת-ספורט ציונית, אשר פעלה גם בסלוניקי. ושאינה

22. רקנטי (לעיל הערה 2), א, עמ' 229.

23. בנבסה ורודריג (לעיל הערה 5), עמ' 148.

24. א"ר מואסיס, 'המכבי ופרעות קמפבל', **זכרון שלוניקי**, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 361-365; בנבסה ורודריג (לעיל הערה 13), עמ' 30.

25. בנבנשתי (לעיל הערה 13), עמ' 383. על העלייה לארץ בשנות השלושים – ראו דיון להלן.

26. י' בצלאל, **גולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשס"ח, עמ' 252, כולל הערה 57, עמ' 289, כולל הערה 29; גאון (לעיל הערה 8), מציג תקציר של העיתונות בלדינו לגווניה.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

שאפו להתאחד ולהתאגד מבחינה תרבותית-חברתית מסביב לרעיון הציוני.²⁷ איל מכביאוי התפרסם בתקופה רבת-תהפוכות לחברה הספרדית-יהודית: אבדן מסורות-העבר – מחד גיסא, ועלייתו של הרעיון והחזון הציוני – מאידך גיסא. היהודים דוברי-הלדני החלו מפתחים לעצמם כלים ספרותיים חדשים – כדי לצקת לתוכם את התכנים הפוליטיים המתהווים. בכך הם ביקשו לתת ביטוי ספרותי עצמאי לחווייה הלאומית-ציונית.²⁸ אחד מהכלים המרכזיים היה הוצאתם לאור של כתבי-עת רבים, אשר שימשו כִּפְּרָזִים להגשמת הרעיון הציוני, ויאיל מכביאוי הוא אחד מהם.²⁹

מחקרה של אסתר בנבסה על אודות תהליכי 'התמערבותה' של היהדות העות'מנית בראשית המאה העשרים – מדגיש את התפתחות העיתונות היהודית בקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מנית – בכלל, ובסלוניקי – בפרט. היא שימשה כורז להפצתו של הרעיון הציוני.³⁰

איל מכביאוי לא הסתפק בתפקידו כערוץ תקשורתי, אלא נטל על עצמו תפקיד של מורה ומחנך. מגמותיו הפדגוגיות כוונו בעיקר לחינוכו של הדור הצעיר – דור-ההמשך של יהודי סלוניקי, התקווה לעתיד. מרכיב חשוב בקו-המערכת היה לקשר בין יהודי סלוניקי, לבין אחיהם בארץ-ישראל. בין שתי-מלחמות-העולם שימש 'איל מכביאוי' אפיק תקשורתי מרכזי, שבאמצעותו קלטת החברה היהודית בסלוניקי מידע ומסרים ציוניים וכלליים.³¹

ממחקרה של ניצה דורי עולה, שכתב-העת 'איל מכביאוי' הוא פרט, המלמד על הכלל, ובאמצעותו נבנית תמונה של העיר סלוניקי. מבדיקת כתב-העת ניתן לבנות דיוקן של אורח-החיים בסלוניקי בתקופה שבין שתי-מלחמות-העולם, ובעיקר – להבין את מידת הזדהותם של יהודי-סלוניקי עם רעיון התחייה הלאומית.³²

כותבים רבים ב'איל מכביאוי' פרסמו את כתבותיהם גם בעיתונים ובכתבי-עת אחרים, וחלק מהם עזבו את השנתון – כדי לאפשר הוצאה לאור של עיתון משלהם. ממעבר הכותבים המרכזיים ב'איל מכביאוי' לעיתונים אחרים בלדינו – ניתן להסיק, שהקו האידיאולוגי שנוצק בו, אכן המשיך להתבטא ולהשתקף גם בעיתונים ציוניים אחרים, שיצאו לאור בסלוניקי.³³ משמע, 'איל מכביאוי' שיקף נאמנה את הלך-הרוח של קהילת יהודי סלוניקי – גם מתוקף היותו במה לכותבים רבים, שביטאו בו ובמגוון עיתונים נוספים בלדינו את רעיונותיהם.

27. דורי (לעיל הערה 11), עמ' 66.

28. ש' רפאל, 'הימנונים ציוניים ולדינו: עיון בסוגה ופואטיקה', **פעמים**, 73 (תשנ"ח), עמ' 41-59.

29. י' בצלאל, 'אקדמות לציון בנוסח יהודי ספרד והמזרח', **פעמים**, 73 (תשנ"ח), עמ' 5-35.

30. בנבסה, עתונים (לעיל הערה 2).

31. דורי (לעיל הערה 11), עמ' 69-70.

32. דורי (שם), עמ' 2; ד' ציפר, **הדגל הציוני מעל הבוספורוס: "המכבי" בקושטא בין ציונות לעות'מניות (1895-1923)**, ירושלים תשס"א, עמ' 434-518. הוא מצביע על תרומתה של תנועת 'מכבי' בקושטא, שהוציאה לאור בסלוניקי את השנתון 'איל מכביאוי' – להידוק הקשרים בין הקהילה היהודית שם ליישוב בארץ-ישראל.

33. ריבלין (לעיל הערה 18), עמ' 256.

ארץ-ישראל והעלייה אליה כמשתקפים בשנתון 'איל מכביאו'

המאמרים על ארץ-ישראל ועל העלייה אליה ב'איל מכביאו' – משקפים את התהליכים והתמורות, שהתחוללו בארץ בשנות ה-20 וה-30. בראשית-התקופה מתחילה הארץ להתאושש מהמצוקה והתלאות של מלחמת העולם הראשונה³⁴ ומחילופי-השלטון העות'מני בסדרי-הממשל הבריטי – בהתאם ל'כתב-המנדט' וליהצוהרת-בלפור', שהייתה חלק בלתי נפרד ממנו.³⁵ שנים אלו תואמות את שנות העליות-הציוניות: השלישית, הרביעית והחמישית. כמו-כן, התהפכות, שעברה אירופה משלהי שנות ה-20, השפיעו על שינויים בממדיה ובאופייה של העלייה לארץ.³⁶

ארץ-ישראל משתקפת ב'איל מכביאו' בארבעה היבטים: יחסי יהודים-ערבים, עלייה, התיישבות, עבודת-אדמה ורשמי-מסע לארץ. להלן נדון בהיבטים אלה.

יחסי יהודים וערבים

בנושא יחסי יהודים-ערבים נדגים את הקו, שהציג 'איל מכביאו', כפי שמופיע בשלושה כרכים.

1. בכרך של שנת 1925 כותב בשם-עט 'צעיר',³⁷ שיש בארץ 84,000 יהודים ו-590,000 ערבים, ולכן יש מקום לעוד חמישה מיליוני יהודים. הוא מוסיף וכותב, שחלק-הארי מאוכלוסיית-הארץ מתפרנס מחקלאות, ובעיקר המגזר הלא-יהודי, אך רמת-חייהם נמוכה, מכיוון ששיטות-העבודה של הערבים הן פרימיטיביות. מטרתו המוצהרת של 'צעיר' היא לבחון את היחס הכמותי בין היהודים ובין ערבים – כדי לעודד את העלייה ארצה. הכותב מנסה להקהות את החשש מפני הערבים – בהדגישו את נחשלותם ביחס ליישוב היהודי בארץ.³⁸

2. בכרך של שנת 1926 כותב איליי פֶראנסיס:

"אנו צריכים לעודד את אנגליה לממש את המנדט שלה בארץ-ישראל...
הערבים כבר השלימו עם העובדה שפלטסטנה תהיה יהודית... מיום ליום
הם נחלשים לנוכח העלייה היהודית... צריך שתהיה לנו אמונה, כי זו
עבודה הדורשת סבלנות".

מגמת הכתיבה יוצרת, בכוונת מכוון, אידאליזציה של המצב, משמע הערבים יקבלו את העולים בזרועות פתוחות ובסבר-פנים יפות מכיוון ש"הם כבר השלימו עם העובדה

34. על השפעת מלחמת העולם הראשונה על הארץ ויישובה – ראו: מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 11-13, 17-47, 248-257; נ' אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 9-33.

35. על סדרי-הממשל בראשית השלטון הבריטי בארץ – ראו ר' מקובר, **שלטון ומינהל בארץ-ישראל: 1917-1925**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1-22, 186-187.

36. על העלייה השלישית, הרביעית והחמישית – ראו ב' בן-אברם וה' ניר, **עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות**, ירושלים תשנ"ה; ד' גלעד, **היישוב בתקופת העלייה הרביעית (1924-1929)**, תל-אביב תשל"ג; י' גלבר, **מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948**, ירושלים תש"ן.

37. פענוח שמות-העט נעשה על-פי ריאיון עם רקנטי (ב-1 בפברואר 2005). ייתכן, שלשמות העט יש הסבר על רקע הזמן והמקום, שהם נכתבו בו. הכותבים ביקשו להעביר מסר בלי להיחשף ולהיגרר למחלוקת פנים-קהילתית. או אולי קיים כאן חיקוי של שיטת-כתיבה אירופאית – דוגמת 'שלום עליכם' או 'אהד העם'. ייתכן, ששמות-העט: 'יהודי בלב', 'בן ציון', 'בן דתי' – מעידים על יחס חם ואוהד למסורת-ישראל.

38. צעיר, 'מהי פלשתינה', **איל מכביאו**, 10 (1925), עמ' 10-15.

שפלסטנה תהיה יהודית".³⁹

3. בכרך של שנת 1931 כותב רחמים אסיאו מתל-אביב לרגל המכבייה השנייה. הוא מציין, ש'המכבייה' היא הזדמנות לבקר בארץ ולהתרשם מהעשייה המבורכת בה ותוך כדי כך להרים את המורל של היישוב היהודי – בעקבות הפרעות האחרונות של ערביי-הארץ. אסיאו מסכם את מאמרו בנימה אופטימית בכותבו: 'תוך זמן קצר החלוצים, הכוללים בתוכם צעירים אך גם זקנים וילדים, בנו ערים על חולות והפכו מדבריות לגינות המניבות פרי מתוק'.⁴⁰

הכותבים מציגים תמונה אוטופית של היישוב היהודי ושל הישגיו בפיתוח-הארץ, המנסה לשכנע כי ייתכנו חיי שיתוף יהודיים-ערביים, המבוססים על כבוד ועל הערכה הדדית, המניבים חיים תרבותיים בטוחים ושקטים. המסר המשתמע הוא, שעל המתיישבים החדשים להכיר קודם כל את תרבות-המזרח, ללמוד את ההיסטוריה של הערבים ולנסות להשתית בארץ-ישראל חיי קרבה, כפי שהיו בתקופת-האבות.⁴¹

עלייה לארץ

בכל שנות קיומה עלו יהודים מקהילת-סלוניקי לארץ-ישראל. הטקס, שהיו עורכים בסלוניקי לעולים לארץ, ביום עלייתם, היה מרשים. השתתפות השכנים ותושבי-הרובע הייתה גדולה, שכן היה זה אחד האירועים החשובים ביותר בחיי הקהילה. בראש, בדרכם של העולים לנמל, היו הולכים בני-המשפחה בסך, כשלצדם תזמורת מנגנים, כשהם שרים שירים, שתוכנם – שבחה של ארץ-ישראל, געגועים עליה ורצון עז לעלייה. ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה עלו מסלוניקי לארץ צעירים בני-טובים, רבנים ויגבירים. מהם פנו ללמוד במקווה ישראל, בבית-המדרש למורים מיסודה של 'חברת עזרה', ומהם עסקו במסחר ובמלאכה. 'נחשונים' אלה השפיעו על הנוער הסלוניקאי ועודדו אותו לעלות לארץ-ישראל, באמצעות פרסום, מעת לעת, של כתבות בעיתוני-העיר.⁴²

נתוני ההגירה מסלוניקי בין השנים 1914-1936 מלמדים, שהעלייה לארץ-ישראל הייתה יעד מועדף מבחינה אידיאולוגית, אך במציאות – ההגירה לארצות אחרות הייתה בהיקפים גדולים יותר.⁴³

שישה כותבים בלטו בניסיונותיהם להשפיע על עליית יהודי סלוניקי לארץ מעל דפי 'איל מכביאו': רקנטי, 'חובב ציון', עוזיאל, פלורנטין, סימן טוב יקואל וחיים לוי. כל אחד בדרכו סקר, התריע, דרש בלהט, שכנע, השיב על טענות והפנה את כל מרצו לכתובה אוהדת בדבר עלייה לארץ-ישראל.

בכרך של שנת 1918, למשל, כותב רקנטי בשם העט 'יהודי בלבי', על חייהם של הסטודנטים

39. א' פראנסיס, 'רשמי-מסע לארץ-ישראל', איל מכביאו, 11 (1926), עמ' 18-19.

40. ר' אסיאו, 'המכבייה', איל מכביאו, 16 (1931), עמ' 30-31, חלק מחברי המשלחת למכבייה נשארו בארץ כעולים בלתי-חוקיים. ראו דיון להלן.

41. י' ברלוביץ, להמציא ארץ, להמציא עם, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 124.

42. בבנשתי (לעיל הערה 2), עמ' 375; ציפר (לעיל הערה 32), עמ' 434-518.

43. ריבלין (לעיל הערה 18), עמ' 263-268. ראו להלן דיון מפורט בעליה מסלוניקי בשנות ה-30.

היהודים מסלוניקי בארץ-ישראל – משלחת תלמידים של 'תלמוד-תורה', שעלו לארץ על-מנת ללמוד בבית-הספר לאומנויות 'בצלאל'. מדבריו עולה, כי לשיגור משלחות מעין אלה הייתה מטרה נוספת, מלבד הלימודים גרידא, והיא – שחלק מהתלמידים ישתקעו בארץ. 'הנחשונים הללו', כתב רקנטי, 'הנם ברי מזל לקבל חינוך והשכלה בלשון הקודש' ומוסיף, שהחלה תקופה חדשה לתחיית יהדות המזרח.

באותו כרך מופיע גם כותב נוסף בשם העט 'חובב ציון', המעלה על נס את ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל. הוא מנתח את המצב הכלכלי הקשה של יהודי-הגולה, שאינם מורשים לעסוק כמעט בשום מלאכה, וטוען, שאין להמתין עד שהמצב ישתפר, או שהאנטישמיות תפחת, או שהמדינות ייהפכו לסובלניות כלפי היהודים, שכן מצב מעין זה לא יתגשם. לפיכך:

יהודי! קום וקח גורלך בידך... עזוב את הגטאות... מולדתך ציון מחכה לך ומבכה את בניה האובדים. חזור לעבודת האדמה כפי שחיו דורות על גבי דורות.⁴⁴

משמע, הכותב מושפע מהאידיאולוגיה הציונית, הגורסת, שהשאיפה לחיי-כפר ולעבודה חקלאית – קשורה קשר עמוק עם יצירת 'האדם החדש' בארץ-ישראל ולשלילת-הגולה.

הכרך של שנת 1921 מוקדש כמעט כולו לארץ-ישראל. מתוך שבעים ושניים עמודי הכרך, חמישים ושניים עמודים מוקדשים לנעשה בארץ. יש בהם פירוט רב של גבולות-הארץ, של האקלים, של המצב הסניטרי, והדמוגרפיה מוצגת בטבלאות מפורטות, שבהן מצוין מספר המתישבים בכל יישוב עברי בארץ. כמו-כן, יש פירוט רב של ענפי-הפרנסה הקיימים בארץ.⁴⁵ מטרתו של התיאור המפורט היא לעודד עולים יהודים פוטנציאליים לעלות לארץ ולהיקלט בה. בכל סעיף מצוינים היתרונות והחסרונות של משלח-היד, ויש התייחסות לסיכויי-הפרנסה באמצעותם.

מסקנת הכותב בסוף הכתבה המפורטת היא:

ארץ-ישראל אינה אמריקה. לא צומחים שם דולרים. מי שאין לו מטרה אחרת מלבד להתעשר תוך זמן קצר, יעשה טוב לעצמו ולמולדתו אם ילך לאדמה (=לארץ) אחרת.⁴⁶

בכרך של 1922, מתפרסם מכתבו של עוזיאל, שעלה זה לא כבר לארץ-ישראל: העבודה החשובה ביותר היא העבודה אשר אתם יכולים לעשות ישירות. רוצה לומר: לעלות, לגרום לאחרים לעלות... במקום לבקש תרומות מאנשים.⁴⁷

קריאה זו באה, כפי הנראה, בעקבות המצב החברתי, הדמוגרפי והדתי המעורער של היהודים באותה עת בסלוניקי – בעקבות מלחמת תורכיה-יוון (1919-1922) שתוארה לעיל.⁴⁸

44. איל מכביא, 5 (1918), עמ' 22-23. סקירה על הנעשה בארץ-ישראל.

45. איל מכביא, 7 (1921), עמ' 52. סקירה רחבה על התפתחות ארץ-ישראל.

46. איל מכביא (שם), עמ' 51.

47. 'י עוזיאל, 'מארץ-ישראל', איל מכביא, 8 (1922), עמ' 4.

48. יש לציין, שהשנתון של שנת 1922, אינו מתייחס למאורעות תרפ"א או לרצח ברנר והבריו, אירועים, שהסעירו את אנשי היישוב בארץ-ישראל באותה שנה.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

בכרך של שנת 1924 מבקר פלורנטין את עשירי הקהילה, שלא רוצים לעזוב את 'טירותיהם' ולעלות לארץ. הוא מפנה את קריאתו לאנשי-הרוח, הצומחים מתוך העוני, מעין 'מכבים גיבורים מודרניים' ומעודדם לעלות לארץ.⁴⁹

פלורנטין מעלה בדבריו נקודה רגישה בדבר פער המעמדות בסלוניקי. יש להניח, שבעת כתיבת הדברים הוא לא ידע, שדווקא עליית בעלי-הון הייתה הרצויה להסתדרות הציונית – הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינה כלכלית, שכן עליית בעלי-הון הייתה מחוץ למכסה הקצובה של רישיונות-העלייה. לא פחות חשוב מכך, ההון, שהביאו אתם העולים, הגביר את יכולת-הקליטה הכלכלית, ואפשר עלייה של יהודים נוספים במסגרת קטגוריית העובדים.⁵⁰

באותו כרך כותב סימן טוב יקואל מאמר-ביקורת על יהודי-סלוניקי ועל זיקתם לארץ-ישראל: הוא מציין, שבכל העולם היהודי ניכרת תכונה לשוב למולדתנו, חוץ מהעולם היהודי-ספרדי, שנשאר ב'זנב התעוררות הלאומית'. יהודים ספרדים חייבים להתעורר, כותב יקואל, ולקחת חלק בהגשמה ובארגון של התנועה הציונית, משום שלהם יש תקשורת טובה יותר עם ערביי-הארץ – מעצם היותם מזרחיים.

וכך מוצג העניין בלשונו:

'מי מכל עמי המזרח יתקע בשופר ההתעוררות של היהדות הספרדית?!
הקהילה הסלוניקאית, המטרופולין של המזרח, חייבת בזמן זה של הגשמה לאומית, להשתתף באופן פעיל ומשמעותי בהגשמה ובארגון של התנועה הציונית: 'סלוניקי, שהייתה תמיד הקהילה הראשונה שזרחה בפאר בין כל הקהילות של המזרח, האין מחובתה להתעניין בתחייה של היהודים-הספרדים?'

יקואל מפנה במאמרו אצבע מאשימה גם כלפי ראשי-ההנהגה הציונית בארץ, הנהנים מכספי תרומתם של יהודי יוון, אך לא מוקירים תרומה זו ולא מנציחים את התורמים:

ביוון קיימות עשרים וחמש קהילות-יהודים שתרמו רבות לקק"ל. בשנת 1922, מאה אחוזים מהכנסות אלה היו של יהודי יוון. מכל הכסף שהם תורמים למען בניין הארץ, מה נבנה כדי לאפיין אותם? היכן הם מוזכרים? האם יש יישובים של יהודי יוון בארץ?⁵¹

בכרך של שנת 1925 כותב 'אבנר' על 'חלוצנו (=חלוצינו) בארץ-ישראל'. במאמר זה הוא מתאר את החלוצים היהודים מסלוניקי בארץ-ישראל, שהגיעו לארץ בשם 'דרורים מכבי':

החלוצים האמיצים שלנו עובדים באדמות ארץ-ישראל. היום אנו יכולים לומר בשמחה, רוח חדשה נושבת בקרב צעירינו... אם איננו רוצים שהחלוצים שהתיישבו בארץ-ישראל יוותרו לבדם – בנים אבודים של סלוניקי היהודית באדמות ארץ-ישראל – וכדי שההתלהבות לא תימוג... צריך לתת להם... את ההכנה המתאימה.

49. נכתב על-ידי פלורנטין – תוך כדי סקירת הרומן 'דניאל דירונדה' מאת ג'ורג' אליוט. ראו איל מכביאור, 9 (1924), עמ' 23-24.

50. על חלוקת ה'סרטיפיקטים' ה'שדיולים' – ראו דיון להלן.

51. ס' יקואל, איל מכביאור, 9 (1924), עמ' 33. יש לציין את סגנון הכתיבה, האופייני לכותבי 'איל מכביאור' – התעוררות, תקיעה בשופר הגאולה, המוטיבים המזכירים בואו של משיח.

ראוי להדגיש, ש'אבנר' רואה בחלוצים שהגיעו מסלוניקי מקור גאווה לכלל-הקהילה. לדעתו, עצם שהייתם של חלוצים מסלוניקי בארץ-ישראל – מחייבת את תמיכת הקהילה בהם ואת עידודה אותם. ישנה התייחסות גם לטענותיהם של העולים, ששבו לסלוניקי עקב קשיי-הקליטה בארץ:

אם תל-אביב הייתה עשירה כמו הולנד ובלגיה היא הייתה מאוכלסת בצפיפות כזו, שלא היה מקום בשבילם. העוני בגלות לא משתפר אלא נעשה גרוע מיום ליום. ארץ-ישראל זקוקה ליהודים כדי להפוך למדינה עשירה, והיהודים זקוקים לארץ-ישראל כדי להפוך לעם מאושר.

הכותב מדגיש בדבריו את הקשר הסימביוטי בין הזדקקות היהודים לארץ לבין הזדקקות הארץ ליהודים, קשר, שיביא עמו עושר לארץ ואושר ליהודים.⁵²

העלייה הסלוניקאית בשנות השלושים הייתה גל-הגירה חשוב בתולדות-היישוב. באזור תל-אביב בנו העולים הסלוניקאים את שכונת פלורנטין ואת שיכון עולי יוון ביד-אליהו, והם היו המתישבים הראשונים בשכונת שפירא, תל-נורדאו ותל-ברוך. רוב העולים הסלוניקאים התגוררו בשכונת פלורנטין, אשר ייסדו בשנת 1924.⁵³

התיישבות ועבודת-אדמה

ההתייחסות לנושא ההתיישבות ועבודת האדמה עלתה, כפי הנראה, במקביל לרלוונטיות של העלייה מסלוניקי לארץ-ישראל.

1. בכרך של 1916 מנתח יצחק מולכו את משמעות העלייה לארץ וההגשמה בה. חווית-העלייה מתוארת כחוויה ראשונית – מבחינת עצם הקיום היהודי. העלייה ועבודת-האדמה מבטאות את זניחת סגנון-החיים היהודיים בגולה ואת אימוץ דרך החיים החדשה. העלייה היהודית לארץ אינה הגירה של גברים, היוצאים לחפש פרנסה – כדי לחזור לארץ המוצא. זו היא עלייה אידאולוגית, ולפיכך, היא מתנתקת לחלוטין מהגולה, ומאופיינת בהגירה של משפחות, ולא רק של בודדים, המשלבת היעקרות מדפוסי-הכלכלה והחברה, שניהלו בחייהם הקודמים בגולה.⁵⁴

2. בכרך של שנת 1917 מדווח מהארץ הכותב בשם-העט 'פועל ציון' – באהדה על הקמת היישובים: גן-שמואל ליד חדרה, בן-שמן ומקומות-יישוב נוספים בארץ. הוא מציין בהתפעלות את בניית הרובע היפה ביפו, הלוא היא תל-אביב, את בית-הספר לאומנויות 'בצלאל', את הגימנסיה ביפו ואת הטכניון בחיפה. הפְּתָבָה, המשבחת את המפעל הציוני בארץ-ישראל, מהווה נקיטת עמדה חיובית בעד המשך העלייה וההתיישבות בארץ, בשעה שבהנהגה הציונית היה נטוש ויכוח חריף בין הציונים 'הפוליטיים' ובין הציונים 'המעשיים' על המשך דרכה של התנועה.⁵⁵

3. בכרך של שנת 1925 כותב מן הארץ, המכונה, בשם-העט, 'צעיר'. כתיבתו משקפת את

52. אבנר, 'חלוצנו [צ"ל חלוצינו – י"צ] בארץ-ישראל', איל מכביאו, 10 (1925), עמ' 12-30.

53. כרם (לעיל הערה 2), עמ' 181-191.

54. י"ר מולכו, 'כתב-עת יהודי משנת 1915', איל מכביאו, 3 (1916), עמ' 2-6.

55. פועל ציון, 'הציונות: תוכניתה ומטרותיה', איל מכביאו, 4 (1917), עמ' 40-44.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

הצורך בשיבה אל הטבע. השם שניתן לארץ-ישראל במקרא: 'ארץ זבת חלב ודבש' – אכן מאפיין את גידולי-הארץ גם בהווה: 'היינות והתפוזים, שאנשים רבים בעולם נהנים מהם... אינם תוצרת ערבית, אלא פירות ראשונים של מאמץ יהודי', הוא מציין בסיפוק.⁵⁶

הוא מציין, ש'קרן-היסוד' מפתחת בארץ ענפי-חקלאות ותעשייה, והמיזם הגדול מכולם הוא של פינחס רוטנברג – 'הפקת החשמל' בנהריים. 'פלשת' היא היום מדינה בהקמה. מה יהיה מחר? פלשת'נה תהיה מה שהיהודים יעשו ממנה'.⁵⁷

מטרתו של 'צעיר' היא לשבור את מחסום הדאגה הכלכלית למתעתדים לעלות לארץ.

4. בכרך של שנת 1926 כותב פֶראנסיס – מתוך מטרה זהה:

הגישה בין היישובים השונים בארץ היום היא מהירה ביותר... ישנם ארבעים קווי-אוטובוס בין הערים השונות וקו ישיר מחיפה לבגדד וכן קו לנמל בירות. אפשר לנהל מסחר עם טהרן דרך חיפה.⁵⁸

פֶראנסיס מציין, שגם ההתיישבות היהודית החקלאית נמצאת בתנופת התפתחות גדולה. יותר ממאה כפרים יהודים, שנבנו מגבול-סוריה עד גבול מצרים, מבססים את ההתיישבות היהודית הלאומית. בארץ חיים מאה וחמישים אלף יהודים, והבתים בטבריה, בחיפה ובתל-אביב – נבנים על-פי דגמי-בנייה אירופאים: 'הערים נבנות כה מהר, עד שנדמה שהן צצות תחת האדמה'.⁵⁹

פֶראנסיס מודע לעובדה, ששיקולם של יהודי סלוניקי לעזוב את סלוניקי ולעלות לארץ הוא השיקול הכלכלי, ולפיכך משמיע מסרים מרגיעים ואופטימיים בעניין.

רשמי-מסע לארץ-ישראל

המוקד בכתיבת 'רשמי המסע' נסב סביב הנוסע וגורלו, ולא בתיאורי הארץ ונופיה. ב'איל מכביאו' מופיעים מספר 'סיפורי-מסע' לארץ-ישראל, שמרביתם התפרסמו בין השנים 1925 – 1927.

להלן דוגמאות אחדות לסיפורים אלה על-פי סדר כרונולוגי של הכרכים:

1. בכרך של שנת 1918 כותב ליאון אבאסטאדו על רשמיו ממסע לארץ-ישראל ולסוריה לרגל עסקיו ומציין, שעל האנייה שהפליגה מסלוניקי, היו הרבה מאד יהודים, שעלו לארץ מתוך אהבה גרידא למולדת, ולא משום אינטרס אחר. הוא עומד נפעם מול עבודתם החקלאית של תושבי זכרון יעקב וראשון לציון. אבאסטאדו מתאר, שעמד נרגש מול יפעת כבודו של הכותל המערבי וניסה לעורר את עצמו מהחלום – האם באמת תהיה לנו מדינה משלנו? הוא מסיים את רשמי-מסעו בציטוט מקראי בעברית ובלדינו: 'אם אשכחך, ירושלים, תשכח ימיני; תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרכי'.⁶⁰

56. צעיר, 'רשמי-מסע בארץ-ישראל', איל מכביאו, 10 (1925), עמ' 65.

57. צעיר (שם), עמ' 70.

58. פֶראנסיס (לעיל הערה 39), עמ' 16.

59. פֶראנסיס (שם), עמ' 17.

60. ל' אבאסטאדו, 'רשמי-מסע', איל מכביאו, 5 (1918), עמ' 31.

בדרכם לארץ בעברית: יחד לקרב נלך תחת דגלנו וכאחד נמות בעד ארצנו!⁶⁶ בכתבה מתוארים המקומות, שבהם ביקרו ופגישותיהם עם נכבדי-היישוב ועם עולים מסלוניקי ברחבי-הארץ.

לסיכום הביקור חותם עמיר: 'ישם במדינת אבותינו ראינו את תחיית שפת הנביאים... שם... ראינו דור חדש ואיתן הגֵּדֵל ונושם את רוח החופש... כל זה יביא להגשמת חלומנו של הרצל – מדינת היהודים!⁶⁷

עמיר מקשר את סיפור מסעו לארץ למקורות מקראיים ולשפת הנביאים. הנחת-היסוד שלו היא, שתחייתה של שפת-הנביאים בארץ-ישראל תביא להגשמת חזונו של הרצל, שבעיניו הוא מעין נביא.

6. בכרך של שנת 1927, מובאים 'זיכרונותיו של לגיונר' ללא שם הכותב.⁶⁸ הלוחם היהודי מביא סיפור אוטוביוגרפי. המסע אינו רק אקט פיזי-חומרי של התמודדות גופנית עם קשיים, עם סכנות, עם הרפתקאות-אימים וכדומה; המסע, כפי שנראה בסיפור שלפנינו, הוא גם התמודדות עם האספקט הרוחני, ההגותי, הדתי – תוך היקלעות לסתירה בלתי-פוסקת בין המציאות הממשית – ובין המציאות הנכספת, האידאלית.⁶⁹

לסיכום, מגמת המסע היא התנערות מחיי-היום-יום, בניסיון לפתור את צורכי ה'אני' התועה, המיוסר. המסע האישי אמור גם לחולל שינוי לגבי מהלך-החיים ולהעניק לחייו פרופורציות חדשות. המסעות במרחבים הם קודם כל בירורים לאומיים אידאולוגיים, ולכשיימצא על ידם פתרון לאני הכללי, היישובי – ממילא יימצא פתרון גם לכל פרט ופרט.⁷⁰

התמונה הכללית, המצטיירת מהכתבות ומהתיאורים, המופיעים ב'איל מכביאו', על התבססותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, על עתידו ועל אפשרויות-הקליטה, הפתוחות בארץ בפני קהילת יהודי סלוניקי, היא אוטופית. במרכז – האמונה, שיש בכוחה של התנועה הציונית להגשים את ייעודו של עם-ישראל בארץ-ישראל. הז'אנר של הכתיבה האוטופית היה מקובל גם בכתיבה הציונית בהקשר של הגאולה הלאומית.⁷¹ התכנים וסגנון הכתיבה האוטופי, או אולי הנאיבי, של 'איל מכביאו' – מעידים על קו-המערכת, המחויב ללא סייג לאידאולוגיה הציונית.

'איל מכביאו' היה כתב-עת, שלא חסך את שבת-ביקורתו מהקהילה ומהנהגתה. מאמרי-ביקורת נוקבים, שפורסמו על-ידי כותבים רבים, עסקו בעיקר בעניינים פנימיים של הקהילה.⁷² הביקורת המעטה, המופיעה לאורך כל שנות הופעתו של השנתון, על הנעשה בארץ ועל חוסר-הצלחת

66. ש"י עמיר, 'דרורי מכבי בפלשתינה', **איל מכביאו**, 11 (1926), עמ' 57. הכוונה לחברים הצעירים של תנועת ה'מכבי'. בעזרת מילות השיר חזרו ושיננו את עיקרי האידאולוגיה הציונית; ברלוביץ (לעיל הערה 41), עמ' 196. המקור, שסיפק את מרבית השירים, היא היצירה הפואטית של חיבת-ציון, שביטאה את רוח הזמן במסרים לאומיים ובעגונעים העזים אל הארץ הנכספת.

67. עמיר (שם), עמ' 58.

68. 'זיכרונותיו של לגיונר', **איל מכביאו**, 12 (1927). ייתכן, שמי שכתב את הסיפור היה יצחק ברודו, יליד סלוניקי, שהיה לגיונר, או בבנשתי (לעיל הערה 13), שפרסם את זיכרונותיו מתקופת שירותו בגדוד.

69. לסוגית גיוסם ושירותם של בני היישוב היהודי בצבא התורכי במלחמת העולם הראשונה – ראו י' מרקוביץקי, 'בכף הקלע של הנאמנות – גיוס בני היישוב היהודי בארץ-ישראל לצבא התורכי (1908-1918)', מ' אליאב (עורך), **במצור ובמזוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 97-110.

70. ברלוביץ (לעיל הערה 41), עמ' 87, 188.

71. ר' אלבוים-דרור, **המחר של האתמול: האוטופיה הציונית**, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 36-37, 40-41.

72. דורי (לעיל הערה 11), עמ' 166-173.

קליטתם של יהודי סלוניקי בה, היא מינורית באופייה, ואינה מכוונת באופן ישיר כנגד מוסדות-היישוב וכנגד הנהגת-התנועה הציונית. ככל שהייתה ביקורת עניינית ביחס לדרכי-ההגשמה בארץ-ישראל, היא כוונה כלפי הנהגת-הקהילה בסלוניקי. רק באופן מרומז, ניתן לגלות טפח מהביקורת על הארגונים הציוניים העולמיים ועל המוסדות הקולטים בארץ.

קליטת יהודי סלוניקי בארץ כשאלה עדתית

מאז המאה ה-15 ועד שנות ה-60 של המאה ה-19 היו הספרדים העדה החשובה ביותר ביישוב הישן; משמע, ברוב תקופת השלטון העות'מני בארץ-ישראל נהנתה העדה הספרדית מעמדה בכירה ביחס לעדות האשכנזיות – מבחינה פוליטית-משפטית, כלכלית-חברתית וריבודית. בקרב הציבור הספרדי בארץ התחוללו ראשיתם של השינויים המשמעותיים של מודרנה ופרודוקטיביזציה.

לעומת זאת, הציבור האשכנזי היה שמרן יותר, ולפיכך הסתייג מהשינויים שבישרו קידמה. מהרבע האחרון של המאה הי"ט – משתנה המשואה לטובת עדיפות מעמדו של הציבור האשכנזי.⁷³

מערכת-היחסים בין הספרדים לאשכנזים הייתה מתוחה לאורך כל תקופת 'היישוב הישן'. לעתים קרובות הייתה עוצמת ההתנגשות הבין-עדתית עזה, וכללה הכשלה מודעת ומכוונת של מיזמים של עדה אחת על-ידי רעותה.⁷⁴ המתח המשיך לאפיין את היחסים בין העדות גם במאה ה-20, ולמעשה, הוא אף התגבר והחריף. לפיכך, הניסיון בשנת 1910 להקים הנהגה מוכרת ומאוחדת, שתכלול את כל העדות היהודיות, על-פי 'חוקי-המילת', ביוזמתו ובמעורבותו האישית של הרב חיים נחום, החכם באשי של קושטא, בעת ביקורו בארץ – נחלה כשלון. ניסיון נוסף להחיות יוזמה זו ב-1915 נכשל אף הוא. מכישלונן של היוזמות הללו – ניתן להיווכח, שהיו קיימים יחסי-איבה ואי-אמון עמוק, שרחשו העדות זו לזו.⁷⁵

מהעלייה השנייה ואילך היו מרכזי-הכוח בתנועה הציונית ובהנהגת היישוב – בשליטת האשכנזים. בהנהלה הציונית לא היה אפילו ספרדי אחד. גם בהנהלת-הוועד הלאומי, שכוחו הפוליטי היה מועט למדי, היו מיוצגים הספרדים בלי כל יחס לכוחם האלקטורלי ביישוב (6.5% בלבד!). האשכנזים, ובמיוחד – 'החלוצים', היו 'האליטה החדשה', והספרדים נתפסו בעיניהם כנחותים, משמע כחסרי-השכלה, פרימיטיביים, ואף – כמשוללי תודעה ציונית.⁷⁶ הספרדים פונו בפי האליטה האשכנזית 'ערבים בני דת משה'⁷⁷ – (זאת – על-ידי שאילת-המונח: 'גרמנים בני דת משה'). מובן, שהשימוש בביטוי זה היה בהקשר שלילי, במשמעות, שתבותם של הספרדים

73. י' פרידמן, 'משטר הקאפיטולאציות ויחסה של תורכיה לעלייה ולהתיישבות 1856-1897', **קתדרה**, 28 (תשמ"ג), עמ' 48-50; נ' אפרתי, 'איחוד בין העדות בירושלים – שתי טיוטות ומקור, גלגולו של נוסח', **קתדרה**, 28 (תשמ"ג), עמ' 63-76; ח' הרצוג, 'המושגים 'יישוב-ישן' ו'יישוב-חדש' בהארה סוציולוגית', **קתדרה**, 32 (תשמ"ד), עמ' 99-108.

74. ב"צ גת, **היישוב היהודי בארץ-ישראל: בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)**, ירושלים תשל"ד, עמ' 29-33; ע' שוחט, 'היהודים בירושלים במאה הי"ח', **קתדרה**, 13 (תשרי תשמ"ח), עמ' 14-16.

75. צ' שילוני, 'תמורות בהנהגת היהודים בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', **קתדרה**, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 73-75.

76. בן-אברם וניר (לעיל הערה 36), עמ' 170-172; פ' מורג-טלמון, **העדה הספרדית בתקופת היישוב - עדתיות ולאומיות**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 5-11.

77. לגבי הביטוי 'ערבים בני דת משה' – ראו א' בר לבב, מ' פרנקל וי' עדיאל (עורכים), **פעמים**, 125-127, ירושלים תשע"א. חוברת משולשת זו מוקדשת כולה לפולמוס סביב הביטוי 'יהודים ערבים'.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

נחשבה נחותה – פְּשָׁל הערבים. הביקורת של האליטה האשכנזית על הספרדים ועל הנהגתם הייתה חריפה והייתה שווה בעוצמתה לביקורתם על אנשי-היישוב הישן. יחד עם זאת, נתפסו רוב הספרדים במישור האי־אולוגי כפרולטריון, ולכן היוו יעד למימוש המהפכה הציונית. בפועל היה ריחוק, שנבע מרקע תרבותי שונה ומהוויה, שהתפתחה בקרב הפועלים יוצאי-מזרח-אירופה, שלא הייתה משותפת לפועלים הספרדיים. הריחוק והזלזול נבעו בעיקר מהאכזבה של האליטה האשכנזית מאי-המודעות הפוליטית של הספרדים למודרנה, לחילוניות ולסוציאליזם. משמע, כדי להיכלל באליטה הציונית-החלוצית, היו צריכים הספרדים לעבור 'מטמורפוזה' ולזנוח את עולם-הערכים ואת אורח-החיים שלהם. תמיכת הנהגת הקהילה הספרדית בארץ בעלייה מסלוניקי לא הייתה משמעותית, שכן חולשתה של הקהילה הספרדית נבעה מהפיצול, מהירבויות האישיות החריפות בתוכה ומהכישורים הלקויים בכושר-ההיערכות לשם השגת יעדים קולקטיביים.

סיבה חשובה נוספת לחולשתה – קשורה ישירות בחוסר-יכולתה לקלוט רבדים חדשים של משכילים, אנשי-רוח ואנשי-עסקים מקרב העולים החדשים בני-העדה הספרדית, ובעיקר – מתורכיה, מארצות-הבלקן ומסלוניקי.⁷⁸

יוצא אפוא, שהמתח ביחסים הבין-עדתיים בארץ-ישראל היה עניין קבוע, ולפיכך הוא השתקף גם בכתבות בשנתון 'איל מכביאו'. בכרך של 1920 כותב דוד בנבנישתי באהדה רבה על פועלם של היהודים האשכנזים לעומת היהודים הסלוניקאים-הספרדיים. הוא מציין את תרומתם הַרְבֵּה של האשכנזים בביסוסה של השפה העברית ואת תרומתם ליצירת ספרות עברית מקורית ולפיתוחה של ארץ-ישראל:

... הם [האשכנזים] הניחו את היסודות לתחייתנו והחלו לחזק את קורות-עצמאותנו הלאומית. לעומת היהדות הספרדית, שבכל העת הזאת לא לקחה חלק פעיל בשום עבודה ורק דאגה לקידום האינטרסים החומריים שלה...

בנבנישתי מסיים את כתבתו בהדגישו את המסר העיקרי לטעמו:

...האשכנזים הם אלה המנהלים את כל ענייני ארץ-ישראל, לספרדים אין כל השפעה...⁷⁹

מנקודת-מבטו של בנבנישתי, היהודים הסלוניקאים הנם בעלי פוטנציאל רב-ערך להגשמה הציונית, שכן עיסוקיהם בענפי-פרנסה פרודוקטיביים במשך דורות רבים בגולה – הכשירו אותם למשימת בניית האומה בארץ, אלא שחסרים הם את תכונות הַיְזָמוּת והאסרטיביות של האשכנזים.

בכרך של שנת 1924 כותב סימן-טוב יקואל מאמר-ביקורת, הטוען שבמאמצים לכוון מחדש את ארץ-ישראל – נפקד מקומם של: '...היהודים הספרדיים שנשארים זנב להתעוררות הלאומית...'. הוא מפציר ביהודי סלוניקי להתארגן ולתרום את חלקם בתחייה הלאומית. יקואל מביע את

78. י' קניאל, 'אנשי העלייה השנייה ובני העדה הספרדית', י' ברטל (עורך), **העלייה השנייה**, א: מחקרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 307-319; נ' דרויאן, 'יהודי ארצות האסלאם בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה', הני"ל (שם), עמ' 326 ו-328; ש' אלבוחר, **הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדיים בארץ-ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948**, ירושלים תשס"ג, עמ' 5-10.

79. ד' בנבנישתי, 'הפקידה של היהדות הספרדית בתחיית עמנו', **איל מכביאו**, 6 (1920), עמ' 12-18.

דעתו, שליהודים הספרדיים יש יתרון על-פני האשכנזים, משום שיש להם תקשורת טובה יותר עם ערביי-הארץ, שנובעת מעצם היותם מזרחיים.⁸⁰

בכרך של שנת 1925 כותב חיים י' הלוי בהתרסה כלפי יהודים סלוניקאים, שירדו מהארץ וחזרו לסלוניקי, מכיוון שלטענתם, לא הצליחו להסתגל לתנאים הקשים בארץ-ישראל:

'בראותי את רוח ההקרבה של אחינו האשכנזים, לא נותר בי ספק לעתידה הפורח של מולדתנו העתידיה...'

במאמרו מדגיש הלוי את אזלת-ידם של היהודים הספרדים-הסלוניקאים, בניגוד להקרבתם ולתרומתם של האשכנזים לפיתוחה של ארץ-ישראל.⁸¹

בכרך של שנת 1926 כותב אליהו פֶראנסיס, שהחלוצים האשכנזים מעריכים את היהודים הספרדיים הסלוניקאים באופן שלילי, ממש כפי שהם מעריכים את אנשי היישוב הישן, אך, לדעתו, תיתכן תמורה, שתגשר בין הסלוניקאים לאשכנזים ותמחק את ההבדלים, וזאת כאשר:

'...אדמה אחת, שפה אחת – זה האידיאל. ברגע שאשכנזים וספרדים ידברו רק עברית לא יהיו עוד הבדלים בין שתי העדות'.⁸²

המסר של פֶראנסיס ברור, יש לגשר על הפערים התרבותיים והאיֶדאולוגיים. להותיר מאחור את המורשת הדתית ושפת הלדינו, להצטרף להוויה המודרנית החילונית הנוצרת בארץ – כתנאי לשוויון עם האליטה האשכנזית.

מעניין להיווכח, שהכותבים ב'איל מכביאו' מקבלים בהכנעה וכעובדה מוגמרת את ההתייחסות הפטרנליסטית של האליטה האשכנזית לציבור הספרדי, ובו – הסלוניקאים, המבליטה את נחיתותם ואת תרומתם הדלה לתהליך-ההגשמה הציוני בארץ.

יתרה מזו, לא רק שיש בכתבותיהם נימה אפולוגטית, אלא הם אף מצטרפים לביקורת של האליטה האשכנזית, ומטיחים אותה ללא כחל וסרק בקהילת סלוניקי ובהנהגתה. העניין מעורר השתאות, עקב דחייתם של העולים מסלוניקי ועקב סירובן של האליטות האשכנזיות לראות בעין יפה את קליטתם בארץ.

מדיניות ההנהלה הציונית בגרמניה כלפי האפשרות של עלייה המונית מסלוניקי, בתקופת העלייה השנייה, הייתה מסויגת מאוד. גם המשרד הארצישראלי, בראשותו של ארתור רופין, שהיה מופקד על פיתוחה ויישובה של הארץ – ניסה למנוע את העלייה מסלוניקי, וזאת – למרות המשבר הפוליטי, הכלכלי והחברתי הקשה, שפקד את יהודי סלוניקי בעת ההיא. הפליטה לרעה של יהודי-סלוניקי – כחלק ממדיניות ההלניזציה המכוונת של השלטון היווני – הולידה את המסקנה בקרב רבים מהקהילה, שיש להגר.⁸³ כפועל יוצא, התגברה הזהות הציונית בקהילה, והרצון לעלות לארץ-ישראל הפך להיות מעשי ובעל-דחיפות, מעין עליית-הצלה.⁸⁴ ההסתייגויות

80. ס' יקואל, **איל מכביאו**, 9 (1924), עמ' 23-24. דבריו כלולים במסגרת סקירת הרומן 'דניאל דירונדה' מאת ג' אליוט.

81. ח"י לוי, 'מהותה של פלשתינה', **איל מכביאו**, 10 (1925), עמ' 30.

82. א' פֶראנסיס, 'רשמי-מסע מארץ-ישראל', **איל מכביאו**, 11 (1926), עמ' 10-19. (בלשונו: 'אשקינזים וצפרדים')

83. 'ישראל', **הצביר**, 20 בפברואר 1910 – בעקבות המתח הרב-לאומי בסלוניקי – החלו להתגבר הרגשות הציוניים, והרצון לעלות לארץ; 'מקורב ומרחוק', **הזמן**, 12 בינואר 1914 – תיאור הקשיים שנתקלו בהם יהודי סלוניקי, בד-בבד עם עליית המודעות הציונית בקהילה; 'היוונים ויחסם ליהודים', **הצביר**, 19 בפברואר 1914 – תיאור הפרעות, שעשו היוונים ביהודי-סלוניקי.

84. י"ר מולכו, 'על היהדות הסלוניקאית', **הזמן**, 18 ביוני 1914. במאמר מתוארות בהרחבה הפגיעות הכלכליות והאנטישמיות בקהילה היהודית.

של ההנהגה הציונית מקליטתם של יהודי סלוניקי בארץ-ישראל – יוחסו למצבה הכלכלי הקשה ולהיעדר תשתית לקליטתה המונית בעת ההיא.⁸⁵

למרות ההתעלמות ממצוקתם של יהדות סלוניקי – ניתנה באותה עת עדיפות לקליטתם בארץ של יהודי-תימן, בד-בבד עם עלייתם של צעירים ממזרח-אירופה.

יחד עם זאת, קליטתם של התימנים על-ידי המשרד הארצישראלי, שיזם במידה רבה את עלייתם באמצעות השליח, שמואל יבניאלי (ורשבסקי), הייתה חלקית, מאופיינת באקראיות, באמצעים מוגבלים ובאזלת-יד. זאת – בנוסף ליחס המשפיל כלפיהם מצד חלק מאיכרי-המושבות.⁸⁶ קליטתם של עולי-תימן בתקופת העלייה הראשונה והשנייה הייתה כישלון צורב ומתמשך – בגלל יחס הקולטים אליהם, ובגלל הסבל, שהיה מנת-חלקם של העולים. משמע, שלמרות העדיפות, לכאורה, בקליטתם – נכשלה ההנהגה הציונית והמשרד הארצישראלי במבחן המעשה. מובן מאליו, שבכך נוסף 'שמן למדורת' המתחים הבין-עדתיים ביישוב.⁸⁷

שני החוגים, שגילו עניין בעלייתם של יהודי סלוניקי – נוכח גל העלייה הצפוי משם, היו אישים מקרב העדה הספרדית ומקרב מפלגת הפועל הצעיר. אלא שהעדה הספרדית, שהייתה, לכאורה, בעלת-עניין בעלייה מסלוניקי, מילאה תפקיד שולי בתכניות-התיישבות של העלייה השנייה, ולא התאמצה מעבר לכך גם בעניין העלייה מסלוניקי. אישים ממפלגת הפועל הצעיר, שסברו שיש לקלוט את הסלוניקאים, כפי שפועלים לקליטתם של משפחות התימנים – לא פעלו מעבר לפרסומים אוהדים, ובעיקר – בעיתונות המפלגתית שלהם.⁸⁸

מקור העמדה הדו-ערכית בקרב האליטה של הנהגת-הפועלים בארץ היה בחילוקי-דעות ביחס להתאמתם של יהודי סלוניקי ליפרופיל האנושי הרצוי להגשמה החלוצית. למשל, יצחק בן-צבי תמך בהתלהבות בעלייתם של הסלוניקאים, על בסיס היותם פרולטריון מובהק, המתאים ליפרופיל החלוצי, הבונה את המולדת.⁸⁹ – בניגוד לדוד בן-גוריון, שהסתייג מקליטתם בארץ, בנימוק של חוסר-התאמה למשימה, מפאת היעדר השקפת-עולם ומחויבות אידיאולוגית-סוציאליסטית מגובשת וברורה אצלם.⁹⁰

הדעה, שרווחה בקרב ההנהגה הציונית עד לראשית שנות ה-30, בזמן שהנאצים עלו לשלטון ויצרו מציאות שונה לקיום היהודי בגולה, הייתה, שהעלייה לארץ-ישראל צריכה להיות סלקטיבית. בהתאם לכך התגבש 'מודל', שקבע שבראש ובראשונה יעלו עולים בעלי-רצון ויכולת להשתלב בסקטור הפועלי, ברמה של ההתאמה האידיאולוגית וברמת-ההגשמה וההקרבה החלוצית – כאחת. יהודי-המזרח לא עמדו, בדרך כלל, בקריטריון כפול זה, להוציא את יהודי-תימן, שנחשבו כפועלים טבעיים בחלק מהתקופה האמורה, 'אתוס', שיסודו היה בטעות, ולא עמד במבחן-המציאות. לפיכך, נמנעה ההנהגה הציונית בארץ ובחוץ-לארץ מעידודם של יהודי-

85. שילה (לעיל הערה 10); רפאל (לעיל הערה 3), עמ' 329-331.

86. י' ניני, 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד' (1882-1914), 'קתדרה', 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 30-82.

87. על מצבם הקשה של יהודי-תימן, בהיעדר עזרה ממשית בקליטה – ראו ש' אלשיך, 'עליית יהודי תימן לא": תרמ"א-תרמ"ב', א' יערי (עורך), **מסעות ארץ-ישראל של עולים יהודים**, רמת-גן תשל"ו, עמ' 640-650. על מצב קליטתם של יהודי-תימן בתקופת-העלייה השנייה – ראו דרויאן (לעיל הערה 78), עמ' 329-331.

88. שילה (לעיל הערה 10), עמ' 106-107.

89. י' בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי על יהדות-המזרח (השלבים, התחומים, המאפיינים)', **פעמים**, 25 (תשמ"ו), עמ' 125-126.

90. י' בצלאל, 'ביקורת מהותנית של מיסטר גרין, בן-גוריון, על יהודי סלוניקי', **פעמים**, 109 (תשס"ז), עמ' 149-153.

סלוניקי לעלות לארץ בתקופה הנדונה. ההסבר הזמין והנחוץ, שהיה בו גם הרבה מהאמת, הצביע על העובדה, שהבסיס הכלכלי הצר של הארץ אינו מאפשר עלייה המונית, אלא רק עלייה סלקטיבית. כמו-כן, חששו מעצבי-המדיניות הציונית, שגלי-עלייה מסיביים עלולים לעורר את הערבים לתגובה חריפה, שתשפיע על הממשלה הבריטית לנקוט מדיניות אנטי-ציונית.⁹¹

כמובן, אין לטעון, שקליטתם של הצעירים האשכנזים ממזרח-אירופה בעת ההיא הייתה סוגה בשושנים:

גם אלה התמודדו עם קשיים ועם היעדר-קליטה מאורגנת, וחלקם (הגדול) של העולים, מכל העדות, נאלצו לרדת מהארץ עקב הקשיים. בנסיבות, שהיו קיימות אז – בלטה אזלת-היד בקליטת בני משפחות התימנים ובשכנוע הסלוניקאים להימנע מעלייה, תוך כדי התייחסות אליהם כנחותים – עניין, שחזק את רגשי-הקיפוח בקרב הספרדים בארץ.⁹² מצב-העניינים המתואר לעיל לא בא לידי ביטוי מובהק, כאמור, בכתבות ב'איל מכביאו'.

מכל מקום, ההעדפה של ההנהגה הציונית והמשרד הארצישראלי את העלייה מתימן על-פני העלייה ההמונית הצפויה מסלוניקי – הוכיחה חוסר-מעוף בהבנת הפוטנציאל, הגלום בעלייה מסלוניקי.⁹³ ההנהגה לא גילתה רגישות מספקת ולא פעלה כמצופה מהנהגה אחראית, נוכח הנסיבות הקשות, המצוקה והרצון העז של יהודי סלוניקי לעלות לארץ בעת ההיא. במקום לעזור בקליטתם – הביעו מנהיגים לא מעטים של היישוב הסתייגויות ומנעו עליה המונית מסלוניקי. לאור האמור, בוודאי תמוהה הגישה של הכותבים ב'איל מכביאו', שאינה מתרעמת על הפליטים לרעה של העולים הסלוניקאים.

עליית-הצלה: העדפת העולים מגרמניה וממרכז-אירופה בשנות-השלושים

העלייה לארץ-ישראל בשנות השלושים הייתה אתגר בתולדות-התנועה הציונית בשל הביקוש הגואה לעלייה – על רקע התהפוכות בארץ ובחוץ-לארץ. המאורעות בארץ בראשית שנות השלושים הפתיעו את הנהגת-היישוב ואת שלטונות-המנדט כאחת – בעצם התרחשותם, ובעיקר – בעוצמתם, והעניקו ממד של דחיפות לטיפול בהגברת-העלייה כדי לבסס את היישוב היהודי.⁹⁴ דאגה רבה עוררו, בהנהגה הציונית, הידיעות והדיווחים מגרמניה על מצוקתו של קיבוץ יהודי שלם, שאיבד את הבסיס המשפטי, הכלכלי והחברתי לקיומו:⁹⁵

91. ראו: בן-אברם וניר (לעיל הערה 36), עמ' 102-121; ד' עופר, 'העלייה, הגולה והיישוב', **קתדרה**, 43 (תשמ"ז), עמ' 69-90; ש' דותן, **פולמוס החלוקה בתקופת המנדט**, ירושלים תש"ם, עמ' 13-16.

92. על ההדפה עדתית בקליטת העלייה – ראו מ' שילה, 'עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעלייה בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה', ד' הכהן (עורכת), **קיבוץ גלויות: עלייה לארץ-ישראל - מיתוס ומציאות**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 107-130; ג' שקד, 'שוים, שוים יותר, שוים: על עדות המזרח בסיפורת העברית', הג"ל (שם), עמ' 363-398; בן-אברם וניר (לעיל הערה 36), עמ' 176-181, מציינים, שגם בתקופת העלייה השלישית נתפסו התימנים כנחותים, כבלתי-כשירים לעבודה חקלאית ומשוללים תודעה ציונית. התימנים, מצדם, היו משוכנעים, שהאליטה האשכנזית הנה בעלת כוונות זדון כלפיהם. על רקע זה התגלו התנגשויות בין-עדתיות, שגלשו גם לאלומות.

93. בצלאל (לעיל הערה 26), עמ' 188-191. מציג את אומדן העלייה מסלוניקי בתקופת העלייה השנייה.

94. על מאורעות ראשית שנות ה-30 – ראו י' סלוצקי, 'מהגנה למאבק', ש' אביגור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה**, ב, 1, תל-אביב תשל"א, עמ' 447-469; י' פורת, **במבחן המעשה הפוליטי: ארץ-ישראל, אחדות ערבית ומדיניות בריטניה 1930-1945**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 65-77; ב' קצבורג, 'העשור השני למשטר המנדט בארץ, 1931-1939', מ' ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, ב, 1, ירושלים תשנ"ד, עמ' 367-372.

95. ל' יהל, **השואה: גורל יהודי אירופה 1932-1945**, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' 75-127.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

עולי-גרמניה הוותיקים בארץ החלו לפעול באופן נמרץ ועקבי למען היהודים בארץ מוצאם. בראשם עמדו דמויות בולטות ביישוב, כגון דוד סנטור, ארתור הנטקה, ארתור לנדסברג, פליקס רוזנבלט, ואליהם הצטרפו ארתור רופין, חיים ארלוזורוב ואחרים. כולם היו אישים בעלי-השפעה במוסדות העליונים של הנהגת-היישוב והתנועה הציונית.⁹⁶ במקביל ונוסף עליהם פעלה גם התאגדות עולי-גרמניה, שהוקמה בפברואר 1932, למען קליטתם של יהודי-גרמניה בארץ. לעומת זאת, ארגוני יהודי-ספרד בארץ תבעו בשפה רפה להשוות את היחס במתן רישיונות-עלייה בין יהודי-גרמניה, לבין יהודי-המזרח, ובתוכם – הסלוניקאים, מפני שגם הם מצויים ב'שעת-חירום', המסכנת את עתידם.⁹⁷

התהפוכות בארץ ובעולם שינו מהקצה לקצה את עמדת-ההנהגה הציונית בנושא-העלייה לארץ: לא עוד עלייה סלקטיבית, אלא עלייה המונית – כדי לנצח במאבק על השליטה בארץ, כנגד התגברות גל הלאומנות הערבי, ולמען הצלתם של יהודי-הגולה. במדיניות זו הייתה גלומה התגשמות התזה הציונית הבסיסית – כדברי בן-גוריון בישיבת הנהלת הסוכנות:

...בתקופה הנוכחית המו"מ עם ממשלת בריטניה הוא המכריע. אני רואה בשינוי שחל בגרמניה בשנה שעברה ובענייני העלייה בשנה הנוכחית מפנה היסטורי חדש... המלחמה לעלייה היא האמצעי היחיד להגשמת השאיפות הציוניות.⁹⁸

אכן, בדברי בן-גוריון יש שינוי-גישה ביחס למדיניות העלייה הסלקטיבית, שאפיינה את גישת הנהגה הציונית בעבר, אך היא מיוחסת ליהודי-גרמניה ומרכז-אירופה, הנחשבים כציבור הנתון במצוקה; נפקד מקומה של יהדות סלוניקי, אשר גם היא הייתה נתונה, באותה עת, במצוקה.

מצוקתם של יהודי סלוניקי הייתה ידועה היטב להנהגה הציונית ולציבור הרחב בארץ: מצבם הכלכלי של יהודי-סלוניקי הלך והורע מהכיבוש היווני ב-1912 והידרדר במהלך שנות ה-20 וה-30. בסוף שנות ה-20 מתוארים בעיתוני הארץ מעשי-התאבדות של יהודים בסלוניקי על רקע המצוקה הכלכלית הקשה. מוסדות-הצדקה של הקהילה חדלו לפעול ולהושיט סעד – עקב חוסר-אמצעים.⁹⁹

הסכנה הקיומית לקהילה היהודית בסלוניקי השתקפה בעובדה שהאנטישמיות התעצמה: עלילות-דם, בעלות-גוון מסורתית,¹⁰⁰ ופרעות בעלות-גוון של אנטישמיות חסלנית, הידועות כימאורעות קמפבל' (1931), היו מנת-חלקם של יהודי סלוניקי.¹⁰¹ האנטישמיות, המכוונת כנגד היהודים, הייתה במידה רבה, כמו זו במרכז-אירופה ובגרמניה, בעידוד, או, לפחות, בהסכמה

96. גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 9-18, 64-78.

97. ר' סטנבקיץ, 'תולדותיו של ארגון יוצאי מרכז-אירופה', יקירתו, 217 (תשס"ז), עמ' 32-41; אלבוחר (לעיל הערה 77), עמ' 96-88.

98. אצ"מ: פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית (כרך 23) מ-9 באוגוסט 1934 בנושא היחסים עם הערבים.

99. 'מצבם הקשה של היהודים בסלוניקי', הצפירה, 26 במאי 1927; בארכיון 'אבא חושי': A1/38:2 מתאריך 14 בספטמבר 1933 מופיעה פנייה של עובדי-נמל יהודיים מסלוניקי לאבא חושי להעלותם בדחיפות לארץ – כדי לעבוד בנמל-חיפה, מפני שהם 'יושבים בטלים ימים רבים'.

100. 'כרוניקה יהודית', הצפירה, 27 במאי 1927. בכתבה מתוארת עלילת-דם נגד יהודי-סלוניקי, שנאשמו ברצח ילדה יוונית בת 9 לצורכי-פולחן חג הפסח.

101. כרם (לעיל הערה 2), עמ' 181-182; מואסיס (לעיל הערה 24).

שבשתיקה של הרשויות הממלכתיות והעירוניות.

על רקע הדמיון שבסכנה, שנשקפה ליהודי סלוניקי ולקהילות היהודיות במרכז-אירופה – ניתן היה לצפות ליחס שווה בדאגה לעתידן מצדם של המוסדות הציוניים. זאת – על בסיס השינוי האמור במדיניות קליטת העלייה נוכח המאבק הלאומי על הארץ, בהתחשב בטעויות, שנעשו בראשית המאה בדחיית-העלייה מסלוניקי, ולנוכח העובדה, שרוב קובעי המדיניות, בהנהגה הציונית והיישובית, היו פעילים בשתי התקופות, והיה בידם לתקן את העוול שגרמו בעבר.

המציאות טפחה פעם נוספת על-פניהם של הסלוניקאים: גם בשנות השלושים ניתנה עדיפות לקהילה אחרת, והפעם יהודי-גרמניה. העדפה במתן רישיונות-עלייה ליהודי-גרמניה – נעשתה – בידיעה ברורה – על-חשבון עולים מסלוניקי ומקהילות אחרות.¹⁰²

המאמצים, שנועדו לסייע ליהודי גרמניה ומרכז-אירופה, היו חסרי-תקדים בהיקפם, ויש להדגיש את תיאום-הפעילות של הגופים המרובים, שפעלו סביב העניין – דבר נדיר כשלעצמו במציאות העסקנית היהודית והציונית – ובמשאבים, שנאספו לצורך המטרה:¹⁰³

גובשו תכניות ומיזמים רחבי-היקף ובעלי-מעוף וחזון לסייע לקליטתם, כגון: ארגון 'עליית-הנוער' ו'הסכם-ההעברה'.¹⁰⁴ כמו-כן, נערכו תכניות להשקעת כספי 'הסכם-ההעברה'. הכוונה הייתה, שכספים אלו ישמשו באותה עת לקליטתם של יהודי-גרמניה וגם לחיזוק עמדתו של היישוב במאבקו הלאומי, כגון: רכישת 'זיכיון החולה' שנחשב, בשנות השלושים, למיזם בעל השלכות יישוביות-מדיניות אסטרטגיות.¹⁰⁵ וייצמן עצמו נחלץ לפעולה אינטנסיבית למען קליטתם של יהודי-גרמניה בארץ.¹⁰⁶ גובשו כלים, שסייעו לתנועה הציונית לקלוט עלייה זו, נוסדו המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל, המחלקה הגרמנית בסוכנות ו'חברת ההעברה'. כמו-כן, פעלה חברת הכשרת היישוב למען קליטתם ויישובם של עולי-גרמניה.¹⁰⁷

למרות מאמצי של ההסתדרות הציונית לקלוט את יהודי-גרמניה בארץ – יש לזכור, שמרווח התמרון שלה לניהול מדיניות-עלייה עצמאית היה צר מאוד:

באופן מעשי יכלה ההסתדרות הציונית להשפיע על חלוקת רישיונות עלייה רק בקטגוריה C, המכונים 'שידולים', שהם רישיונות-עלייה ל'עולים עובדים'. בקטגוריות: A, B, D – נקבעו הקריטריונים באופן בלעדי על-ידי ממשלת-המנדט – ללא כל התחשבות בבקשותיהם של

102. א' חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים תשס"ו, עמ' 312-318, 325-338; הנ"ל, 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית', א' בראלי ונ' קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948, באר-שבע תשס"ג, עמ' 206-207.

103. מברק מאת סנטור אל סימון מרקס, בנושא איסוף כספים לקליטת יהודי גרמניה, 22 באפריל 1934, אצ"מ, A/173/143; מכתב מאגודת 'החלוץ' בגרמניה אל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בירושלים, בנושא תיאום עמדות לעלייה לארץ, 31 בדצמבר 1934, שם, S55/209; מכתב מהמשרד הארצישראלי בברלין אל ד"ר לנדואר (ממייסדי התאחדות עולי גרמניה ויוזמי 'תכנית-ההעברה': ו'עליית-הנוער' ומנהל-מחלקת-ההתיישבות של יהודי גרמניה בסוכנות), בבקשה להאיץ פרויקטים לקליטת-יהודים מגרמניה, 18 בינואר 1934, שם, S55/209.

104. גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 14-35, 78-92.

105. י' ציטרין, 'תולדות זיכיון החולה, פרק ביישובו של הגליל העליון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ו, עמ' 166-163. על הדגים בתכניות לשיתופם של יהודי גרמניה ברכישת הדיכיון.

106. וייצמן אל ואים ליפסקי (שעמד בראש ההסתדרות ציוני ארה"ב), 22 בינואר 1934, אצ"מ, Z4/17058. וייצמן מבקש את עזרת ציוני ארה"ב באיסוף-כספים לקליטתם של יהודי-גרמניה בארץ.

107. פרטיכל מיישיבת הנהלת חברת הכשרת היישוב בנושא רכישת-קרקע ליישובם של יהודי גרמניה, 26 באוקטובר 1933, אצ"מ, A/107/326. בין הנוכחים היו ד"ר סנטור וא' רופין, והוחלט לפנות לויצמן – כדי לקדם איסוף-כספים למטרה זו; פרטיכל מיישיבת חברת הכשרת היישוב, בנושא דרכים לקליטת-יהודי-גרמניה, 10 בדצמבר 1933, שם, S55/209.

השתקפות יחסם של יהודי סלוניקי לארץ-ישראל, לעלייה ולהתיישבות בין שתי מלחמות העולם: דימוי ומציאות

הציונים.¹⁰⁸ משמע, הבריטים, שהחזיקו בעמדת-מפתח בקביעת מינון העלייה לארץ, פעלו על יסוד מדיניות ושיקולים, שלא עלו בקנה אחד עם המאוויים הציוניים. יחד עם זאת, בעניין קליטתם של יהודי-גרמניה – השקפות הבריטים היו זהות לאלה של ההנהגה הציונית. הבריטים סברו, על בסיס-השכנוע של ההנהגה הציונית, שקליטתם של יהודי-גרמניה תזרים לארץ הון רב, שיסייע לפיתוחה לטובת כלל התושבים:¹⁰⁹ קליטתם של יהודי-גרמניה בארץ גם בקטגוריה של עלייה עובדת, ולא רק כבעלי-הון – זכתה לתמיכה בריטית: העניין נדון בחודש מאי 1934 בפרלמנט הבריטי וזכה לתמיכתם של חברי-פרלמנט רבים, שהמליצו על מדיניות ממשלתית, שתעניק שדיולים לפליטי-יהודי-גרמניה.¹¹⁰ סמוך לקיום-הדיון בפרלמנט – החליט הנציב העליון, ווקופ, להגדיל את השדיול החצי-שנתי, מעבר למכסה המתוכננת, באלף ומאתיים רישיונות עלייה, ובמיוחד – למען יהודי גרמניה.¹¹¹

עם התגברות הביקוש לעלייה לארץ משנת 1932 – נקטו הציונים 'דרכים יצירתיות' – כדי לעקוף את ההגבלות, שהטילו שלטונות-המנדט. הכוונה הייתה להכניס לארץ יותר עולים 'לא עובדים' בקטגוריה C, שהייתה מיועדת לעולים עובדים בלבד. בגישה זו תמכו תנועות-המזרחי והציונים הכלליים ב', ואילו תנועת-העבודה הייתה בעד הכנסת 'חלוצים', שהיו עובדים לא-מיומנים, על-חשבון 'השדיול' של 'עובדים מיומנים'. מובן, שביסוד העניין היו מניעים פוליטיים פנים-ציוניים מובהקים.¹¹² הבריטים, שהבחינו בהתנהלות הבעייתית של ההנהגה הציונית, הגבירו את הפיקוח על הקטגוריה של העלייה העובדת, שלגביה הייתה, כאמור, לציונים השפעה על מכסות-העלייה. שיקולי-הבריטים היו פוליטיים ונבעו מרצונם להגביל את כוחו של היישוב – על רקע המאבק האתני-קהילתי, שהתנהל על הארץ, ועל רקע התמורות באיזון הדמוגרפי, שהופר לטובת היישוב היהודי עקב העלייה המסיבית. החל משנת 1934 חילקו הבריטים, למעשה, את קטגוריית C לארבעה חלקים, עניין, המוכר כשיטת 'הפרטים' [מלשון Part], ובכך הגבירו והידקו את הפיקוח על העלייה גם בקטגוריה זו.¹¹³

הדאגה המרובה לקליטתם של יהודי גרמניה בארץ, לא אפיינה את היחס ליהודי סלוניקי. מדוע? אין ספק, שיהודי סלוניקי יכלו להיכלל ב'שדיולים' של עובדים. התאמתם לקטגוריה זו הייתה טובה יותר מאשר התאמתם של רוב עולי גרמניה, שהשתייכו ברובם למעמד הבינוני. יתרה מזו, בשנים 1932 ו-1935, שנות-השיא בעלייה, לא נוצלו אלפי שדיולים שהקציבו הבריטים. משמע, בעטייה של ההתנהלות הציונית – ירדו לטמיון אלפי רישיונות עלייה, שבאמצעותם היה אפשר להעלות אלפים מיהודי סלוניקי.

108. א' חלמיש, 'מדיניות העליה בשנות השלושים: בין "גאולה" ל"הצלה"', **זמנים**, 58 (1997), עמ' 86-90.

109. מוייצמן אל ישראל זיו (מראשי יהודי בריטניה והתנועה הציונית. בעל-הון, שותף ב'מרקס אנד ספנסר' ותורם חשוב לתנועה הציונית), בנושא קליטת יהודי גרמניה, 23 באפריל 1933, ג"ו, איגרת מס' 364 (כרך 15). וייצמן מצטט את ארלוזורוב, שנפגש עם שר-המושבות, סר קונליף ליסטר, בעת ביקורו בארץ, ועם הנציב העליון, ווקופ. על דעת שניהם, יש להקל על קליטת-יהודי-גרמניה בארץ. מהנציב העליון ווקופ אל שר המושבות קונליף ליסטר, בנושא ייבוא הון לארץ עבור קליטת יהודי גרמניה, 10 באוגוסט 1934, PRO, CO733/255/1. הרשויות הבריטיות מעודדות את קליטתם של יהודי גרמניה בארץ, משום שמייבאים הון מכספי 'ההעברה'.

110. 'היזכור בבית הנבחרים על המלווה הארצישראלי', **דבר**, 25 במאי 1934. בכתבה מתואר הדיון בפרלמנט והתמיכה במתן שדיולים ליהודים פליטי-גרמניה.

111. 1200 רישיונות-עלייה נוספים, **דבר**, 25 ביולי 1934. הנציב התנה את תוספת השדיולים בהעברתם לטובת פליטי-גרמניה.

112. חלמיש (לעיל הערה 108), עמ' 92-94; הנ"ל, במירוץ (לעיל הערה 102), עמ' 138-139.

113. חלמיש, עלייה (לעיל הערה 102), עמ' 186, 196-197.

אם-כן, מדוע נגרע חלקם?¹¹⁴

קליטתם של יהודי-גרמניה נחשבה כדרך למנף את היישוב היהודי והמפעל הציוני בארץ-ישראל. 'הַיָּקִים' נחשבו לחומר איכותי, ולפיכך מנהיגי התנועה הציונית: וייצמן, ארלוזורוב, ברל כצנלסון ואחרים – תמכו בעלייתם.¹¹⁵ משמע, למרות השינוי המוצהר במדיניות-העלייה למגמה אקטיביסטית-המונית – הרי בפועל המשיכה להתקיים עלייה סלקטיבית. זו הונעה משיקולים וממאבקי-כוח פוליטיים-מפלגתיים פנים-ציוניים. בעלייה של הסלוניקאים תמכו תנועת-המזרחי, הציונים הכלליים ב' והרביזיוניסטים.¹¹⁶ לכל המפלגות הללו לא היה די כוח פוליטי במנגנוני-הביצוע של התנועה הציונית – בניגוד להגמוניה של הסקטור הפועלי בהנהגה הציונית. בהתאם לכך הייתה התוצאה גם בעניין חלוקת רישיונות העלייה לארץ. יתרה מזו, חלק ניכר מהנהלות הגופים בארץ ובהסתדרות הציונית, ששלטו במנגנוני העלייה והקליטה, היו, כאמור, בידיהם של יוצאי-גרמניה, והם העדיפו את היהודים מארץ-מוצאם.¹¹⁷

הנה-כי-כן, גם בשנות השלושים הופעל למעשה עקרון העלייה הסלקטיבית. אמנם להלכה, כאמור, השתנתה מדיניות-העלייה, אך בפועל הועדפו יהודי-גרמניה באופן מודע על-ידי המנהיגות הציונית – על-פני הסלוניקאים.

העלייה מסלוניקי בשנות השלושים

מצוקתם הכלכלית הקשה של יהודי סלוניקי התגברה, כאמור, במהלך שנות העשרים והשלושים. המדיניות, שיזמה הממשלה להעסקת בני-הלאום היווני בנמל, הכריעה את עובדי-הכפיים היהודים בסלוניקי, ובפרט – את עובדי-הנמל.¹¹⁸ לקשיים הכלכליים התווספו לחצים פוליטיים ואנטישמיים, שדחקו את יהודי-סלוניקי מפרנסותיהם וממעמדם, פגעו קשות בתחושת-הביטחון והאיצו את הגירתם. מספר היהודים בסלוניקי, שהיה בתחילת המאה העשרים כתשעים אלף, ירד לחמישים ושלושה אלף בשנת 1935. משמע, כארבעים אחוזים מיהודי-סלוניקי היגרו ממנה. מתוכם עלו לארץ-ישראל כחמישה-עשר אלף יהודים. כלומר, רק כארבעים אחוזים מכלל המהגרים מקהילת סלוניקי – עלו לארץ במהלך שנות השלושים.¹¹⁹

פתיחתו של נמל-חיפה ב-31 באוקטובר 1933 – יצרה הזדמנות לפועלי-הנמל היהודיים מסלוניקי להיקלט בארץ במסגרת השדיולים של פועלים מקצועיים. לנוכח התהוותו של משק לאומי יהודי בארץ-ישראל המנדטורית – עלתה חשיבות 'כיבוש-העבודה' בנמל-חיפה לדרגה לאומית-כלכלית מהמעלה העליונה. קליטתם של הסלוניקאים כפועלי-נמל בחיפה הייתה חלק מהטקטיקה של

114. '1000 רשיונות-עלייה על-חשבון המכסה', דבר, 18 בספטמבר 1933. הכתבה מציינת, שהסוכנות הודיעה על אישורו של הנציב העליון למתן אלף שדיולים, נוסף על אלף רישיונות-עלייה, שניתנו ליהודי-גרמניה. מתוך אלף השדיולים להעלאת פועלים לארץ – ניתנו רק 100 שדיולים ליהודי סלוניקי. הלמיש, במרוץ (לעיל הערה 102), עמ' 140-141, מתייחסת לאלפי רישיונות-עלייה שירדו לטימון.

115. גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 605-609.

116. כרם (לעיל הערה 2), עמ' 186, 189-190.

117. 'בתפוצה', דבר, 3 בינואר 1933. העיתון מדווח על פתיחת המשדר הארצישראלי בסלוניקי, על-ידי ד"ר ורנר סנטור, יליד גרמניה, ראש-המחלקה הגרמנית בסוכנות. בל נתפלא, שהוא הואיל להקציב רק 300 רישיונות-עלייה בשנת 1933 ליהודי סלוניקי – לעומת אלפי רישיונות-עלייה ליהודי-גרמניה.

118. א"ק מירון, 'לאומיות כלכלית במבט משווה: פועלי הנמל היהודים בין סלוניקי לחיפה, 1923-1936', עיונים בתקומת ישראל, 18 (2008), עמ' 211-216, 223.

119. כרם (לעיל הערה 2), עמ' 181-182.

הנהגת-היישוב לתקוע יתד בנכס בעל משמעות אסטרטגית.¹²⁰

המאבק על בנייתו ועל תפעולו של נמל-חיפה הפך לסלע-מחלוקת בין היהודים לערבים – משלהי שנות העשרים, עם תחילת-בנייתו של הנמל.¹²¹ סביב מפעל-הבנייה המורכב ועתיר-התקציבים של נמל-חיפה, שכלל ייבוש רצועת-חוף וביצוע עבודות-עפר מורכבות,¹²² היו שזורים אינטרסים כלכליים ולאומיים כבדי-משקל. עבודות-התשתית ובנייתו של הנמל היו מקור-פרנסה חשוב לקבלנים ולהעסקתם של אלפי פועלים ערביים, שנהרו לחיפה בקצב גדול יותר מאשר לכל עיר אחרת בארץ. העסקתם של העובדים בנמל על בסיס הבחנה לאומית – הפכה לעניין פוליטי בעל-חשיבות כלל-יישובית. סוגית-העבודה העברית בנמל – נדונה בהרחבה ובתדירות גבוהה בין הנהגת-היישוב והסתדרות-פועלי-חיפה, לבין רשויות המנדט הבריטי.¹²³ הנושא הגיע גם לדיון, פעמים אחדות, בפני ועדת-המנדטים של 'חבר-הלאומים'.¹²⁴ העלאת-פועלים עבריים לארץ הייתה ליעד מרכזי של הנהגת-היישוב וההסתדרות – בכלל,¹²⁵ והחדרתם לנמל-חיפה הייתה ליעד מוצהר של מועצת-פועלי-חיפה, שהייתה בעלת-עמדת-כוח והשפעה ביישוב הארצישראלי – בפרט. בנייתו ותפעולו של הנמל הפכו לאבן-שואבת למהגרים ערביים עניים מהחורן וממצרים. מובן, שהללו הסתפקו בשכר-עבודה צנוע, עניין, שהקשה מאוד על החדרת-פועלים עבריים, שיוכלו להתמודד על מקומות-העבודה.

השלטונות הבריטיים נטו להעסיק עובדים ערביים – משני טעמים: (א) העסקתם הייתה כלכלית יותר; (ב) היא שימשה כמנוף להרגיע את ההתקוממות הערבית, שפרצה והתרחבה בראשית שנות השלושים, כאשר העיר חיפה הייתה אחד ממוקדי-הפרעות.¹²⁶ היוזמה להעלות את פועלי-הנמל הסלוניקאים לחיפה הייתה של אבא חושי, מזכירה הדומיננטי של מועצת-הפועלים החיפנית. אבא חושי סבר, שהסלוניקאים, המיומנים בעבודות-הנמל, יוכלו להתמודד היטב עם העבודה הערבית בתפעולו המקצועי של הנמל. יתרה מזו, ניתן יהיה לשכנע גם את השלטונות הבריטיים בתועלת, שתצמח לפרויקט מהעסקתם.¹²⁷

אבא חושי הגיע בספטמבר 1933 לסלוניקי – כדי לבחור אישית פועלי-נמל יהודיים מיומנים

120. מירון (לעיל הערה 118), עמ' 216-217.

121. 'תיקונים', דבר, 26 ביולי 1928. המאמר נכתב על-ידי מ' שרתוק, הקובל על החלטת-הממשלה להעסיק פועלים ערביים בבניית-הנמל; 'לשכת המסחר הערבית והנמל', דבר, 19 בספטמבר 1928. לשכת-המסחר הערבית בחיפה דורשת, שעבודות-הנמל יימסרו לקבלנים ולפועלים ערביים בלבד.

122. ש' שטרן, המאבק על הקמת נמל-חיפה בתקופת המנדט הבריטי, קתדרה, 21 (תשמ"ב), עמ' 171-186. במהלך הכשרת השטח לבניית-הנמל יובשו 340 דונמים.

123. י' רוזנטל (עורכת), כרונולוגיה לתולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל: תרע"ח-תרצ"ח, ירושלים תשל"ט, עמ' 157, 167, 184, 242, 256.

124. 'צ'נסלור משהב את המצב בארץ לפני ועדת המנדטים', דבר, 7 ביולי 1929. הנציב מתייחס לבניית נמל-חיפה מנקודת-ראות של יחסים בין יהודים לערבים ועל רקע המצוקה הכלכלית בארץ; 'מפרטי ישיבת ועדת המנדטים', דבר, 23 ביוני 1930. נציגי משרד המושבות מבהירים לוועדת-המנדטים את ההתקדמות בבנייתו של נמל-חיפה, על רקע הניסיון לייצור שוויון כלכלי בין העדות בארץ.

125. 'מוזימט ממשלת המנדט להכרית את תקוות העם העברי', דבר, 22 באוקטובר 1932. בכתבה מצוין, שהאינטרס של ממשלת-המנדט הוא לאזן באמצעות היתרי-העלייה את המצוקה הכלכלית של הערבים; 'התנקשות בנפש המפעל', דבר, 7 במרץ 1933. המאמר תוקף את ממשלת-המנדט, שאינה מאשרת כמות הוגנת ומספקת של שדיולים; 'מלחמתנו לעלייה ולעבודה: מהיכוח במועצת ההסתדרות', דבר, 2 באוגוסט 1934. ההלפת מועצת ההסתדרות להגיש לממשלה שדיולים רבים ותכופים אף-על-פי שהסיכויים שיידחו הם גבוהים. דחייתם תביא לארגון הפגנות ומחאות נגד הממשלה.

126. 'יום פלשתינה', דבר, 18 במאי 1930; 'שוב התנפלות במפרץ חיפה', דבר, 24 בפברואר 1932.

127. ד' ברנשטיין, 'סבלים וסטיבדורים: כניסתם של פועלים יהודיים לעבודה בנמל-חיפה', י' בן-אראי (עורך), חיפה: היסטוריה מקומית, חיפה תשנ"ח, עמ' 115-145.

מהקהילה. בשלב ראשון הצליח אבא חושי להשיג מאה אישורי עלייה לפועלי-נמל ומשפחותיהם מסלוניקי.¹²⁸ בשלב שני, בשיתוף פעולה עם המשרד הארצישראלי בסלוניקי, שבראשו עמד פלורנטיין, ועם ברוך עוזיאל, שיזם את הקמת הוועד 'חיפה סלוניקי' (הידוע בשמו 'ועדת-הים'), הובאו עוד שלוש מאות אנשי-ים סלוניקאים ומשפחותיהם לחיפה.¹²⁹

העסקתם של הסלוניקאים בנמל-חיפה הייתה כרוכה בקשיים לא מבוטלים:

בראש ובראשונה עמד העניין הכלכלי. היה צורך להתגבר על פערי-שכר גדולים, שכן הפועלים הערביים הסתפקו במחצית מהשכר הממוצע של פועל עברי. אבא חושי דרש מהוועד הלאומי להשתתף במימון הפרשי-עלויות-השכר.¹³⁰ לאור ההשלכות הלאומיות של העסקת עובדים יהודיים במקום בעל חשיבות אסטרטגית כנמל-חיפה, נענתה דרישה זו בחיוב.¹³¹

בעיה נוספת, שהקשתה על שילובם של הסלוניקאים בעבודת-הנמל, הייתה דרישת ההנהלה הבריטית של הנמל, שהסלוניקאים יחתמו על חוזה-עבודה, שבו ייקבע שיעבודו בשבת. כזכור, שבת נמל סלוניקי ממלאכה ביום השבת, קל-וחומר שהעולים ציפו, שלא יחללו את השבת בארץ-הקודש. מועצת-פועלי-חיפה הסבירה לסלוניקאים, שהם נדרשים לעבוד בשבת מטעמים של הגנת המשק הלאומי, הנמצא במאבק קיומי. גם בעניין זה נאלצו העולים הסלוניקאים לוותר, בלידת-בררה.¹³²

נציגי המזרחי בסלוניקי, ובראשם רקנטי, פעלו רבות למען העלייה לארץ. בשנת 1931 הגיעו לסלוניקי צבי הרכבי ומשה ברזילי, נציגי 'תורה ועבודה', ויסדו את ארגון 'החלוץ המזרחי' בעיר. מטעמו – בראשית שנות השלושים העפילו לארץ צעירים מהקהילה והצטרפו לקבוצת 'שחל' של המזרחי ברחובות. בשנת תרצ"ז עלו חבריה לקיבוץ טירת-צבי בעמק-בית-שאן.¹³³ מטעם הציונים הכלליים הגיעו עולים מסלוניקי לעבודה במגדאל ובנתניה ויסדו את מושב צור-משה בשרון.¹³⁴ ייסודו של נמל תל-אביב בתרצ"ו משך אליו עובדי-נמל יהודיים מיומנים מסלוניקי ומחיפה וביסס את שכונת פלורנטיין ואת קרית-שאול – כשכונות של עולי-סלוניקי בתל-אביב.¹³⁵

בדרכים החוקיות לא היה די כדי לספק רישיונות-עלייה לכמות המבקשים לעלות לארץ מסלוניקי, הדבר נבע בעיקר, מהעדפתם של העולים מגרמניה וממרכז-אירופה על עולים ממדינות אחרות. לפיכך, נאלצו להשתמש בנתיבים עוקפים ובדרכי-הערמה: קבוצות, שבאו לארץ מסלוניקי באשרות-תייר, כגון לבקר ב'יריד המזרחי', או משלחות מטעם ארגונים כמו 'מכבי', ששלחו קבוצות לארץ, נשארו בה כעולים בלתי-חוקיים.¹³⁶

128. מכתב מאבא חושי אל הסוכנות היהודית, 7 בספטמבר 1933, ארכיון אבא חושי: A1/38:2.

129. 'המשרד הארצישראלי בסלוניקי', דבר, 3 בינואר 1933; מירון (לעיל הערה 118), עמ' 217-218; כרם (לעיל הערה 2), עמ' 185-184.

130. מכתב מאבא חושי לוועד הלאומי בנושא קליטת יהודי סלוניקי בנמל, 30 בנובמבר 1933, ארכיון אבא חושי: A1/90:5.

131. מירון (לעיל הערה 117), עמ' 218-291.

132. מירון (שם), עמ' 221-222.

133. כרם (לעיל הערה 2), עמ' 186, 189; על קבוצת שחל (על שם ר' שמואל חיים לנדוי) ראו: www.yorav.co.il/tirat-zvi/shachal.htm

134. כרם (שם), עמ' 190. על ייסודו של מושב צור-משה בידי עולי סלוניקי – ראו ש' בן צור-ארי, **מרעיון התיישבות ציוני-יווני לגאולת הקרקע: שנים ראשונות להתיישבות**, מושב צור-משה תשס"ד.

135. 'קרית שאול', דבר, 6 במרץ 1930; כרם (שם), עמ' 187-188.

136. כרם (שם), עמ' 183.

סיכום ומסקנות

שנות תפוצתו של 'איל מכביאו', 1914-1931 היו עתירות-תהפוכות בזירה העולמית והאזורית. המאבקים הלאומיים בבלקן וחילופי-השלטון ביוון – חשפו את הקהילה היהודית בסלוניקי לאתגרים, שלא עמדו בהם בעבר. ההגנה של השלטון העות'מני הוסרה, ובמקומה החל תהליך הלניזציה אגרסיבי, שנישל את היהודים מפרנסותיהם המסורתיות ולוּןָה באנטישמיות. השינויים החיצוניים הולידו עימותים פנימיים, חוללו מחלוקות ודחפו את הקהילה להתארגנויות חדשות. הצורך להתלכד ולהתגבש הביא לצמיחה מהירה של התנועה הציונית ולניסיונות לתכנון-עלייה מאורגנת – עקב ההרעה הדרמטית במצב-היהודים בסלוניקי.¹³⁷

מהמאמרים הרבים, שהוקדשו לנושא העלייה לארץ-ישראל בכרכי 'איל מכביאו' – עולה, שהכותבים התחברו לפרדיגמה הבסיסית של התנועה הציונית: רק בארץ-ישראל ניתן להקים חברה יהודית תוססת, מודרנית ובת-קיום, ורק בארץ-ישראל ניתן להשיג סינתזה בין המסורת היהודית ובין התרבות האוניברסלית.

'איל מכביאו' ייצג קו ציוני בלתי-מתפשר:

במאמריו על הארץ הייתה תחושה של שליחות, של רצון לפתוח דף חדש בתולדות יהודי-סלוניקי. 'איל מכביאו' ראה את עצמו כעיתון, שמלווה את ההתרחשות ההיסטורית של שיבת-ציון. קו-המערכת של העיתון היה מגמתי באופן מודע ומוצהר, מעין כלי, שתפקידו היה לסחוף את מרב יהודי הקהילה לרעיון הציוני, אם בעלייה בפועל ואם בתמיכה כספית ומורלית. 'איל מכביאו' היה אפוא ביטאון יהודי אסרטיבי, כשם שהיה ביטאון ציוני לעילא. כותביו, שהיו ביקורתיים והתפלמסו בעוז בענייני הקהילה – כתבו על הנעשה בארץ-ישראל בסגנון אוטופי, תוך אידאליזציה של היישוב היהודי והישגיו. הכותבים טרחו להצניע את ביקורתם בכל הקשור ליחסה של הנהגת-התנועה הציונית וראשי-היישוב לדחייתם של שני גלי עלייה המוניים מסלוניקי לארץ.

המציאות הייתה שונה מהדימוי, שהשתקף ב'איל מכביאו':

הקהילה היהודית בסלוניקי הייתה מסורתית באופייה, ולא נטתה באופן טבעי לציונות בנוסח 'ההרצילני'. לפני הפגיעה הקשה בפרנסות ובמעמדה של הקהילה, היו בה גם הלכי-רוח אנטי-ציוניים מובהקים, שבאו לידי ביטוי בפולמוסים פומביים. יוצא אפוא, שההתעוררות הציונית, ובעיקר 'ההגשמה הציונית', שהתבטאה – עלייה לארץ, הייתה, במידה רבה, תולדה של מצוקה. יתרה מזאת, העלייה לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים ובין שתי-מלחמות-העולם, הייתה בעדיפות שנייה. חלק נכבד מיהודי-סלוניקי העדיפו להגר בראש ובראשונה לתורכיה, לאמריקה, לאיטליה, לצרפת ולספרד. באופן טבעי היו אלה בעלי-הממון, שהעדיפו את ארצות-ההגירה הללו – על-פני העלייה לארץ. משמע, העלייה לארץ-ישראל שימשה כמפלט, כ'ארץ מקלט' – כדי למצוא פתרון למצוקה הכלכלית ולפגיעה הדרמטית במעמדה של הקהילה.¹³⁸

יתר-על-כן, ההידפקות על שערי-הארץ, שנעשתה בהילות ובכמות, שהיה קשה להנהגה הציונית להתמודד אתה מבחינה ארגונית-כלכלית – יצרה בהכרח צורך להגביל את מספר העולים

137. שילה (לעיל הערה 10), עמ' 97-98.

138. שילה (שם), עמ' 95-97; בצלאל (לעיל הערה 26), עמ' 187-188; מירון (לעיל הערה 117), עמ' 215-216; בנבסה ורודריג (לעיל הערה 13), עמ' 30.

מסלוניקי.

זאת – ועוד, השליטה על מינון היתרי העלייה מעולם לא הייתה בידי ההנהגה הציונית: היא הייתה נתונה לחסדי-השלטונות, שהאינטרסים שלהם לא חפפו את היעדים הציוניים. אם-כן, הדימוי של ארץ-ישראל כייעוד, ולא כ'ארץ מקלט', כפי שהשתקף ב'איל מכביאו' – לא עמד במבחן-המציאות.